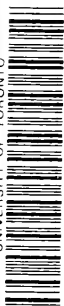

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00296409 6

BL
25
R37
Bd. 14
Heft 1

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**

in Münster i. W.

in Königsberg i. Pr.

XIV. Band. 1. Heft

De antiquissimis veterum quae ad Iesum Nazarenum spectant testimoniis

scripsit

Kurt Linck

Gießen 1913

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Für Amerika: G. E. STECHERT & Co. 151—155 West 25th St., NEW YORK

Ein ausführliches Verzeichnis der Sammlung ist hinten beigeheftet.

V. Band
2. Hälfte

Der Reliquienkult im Altertum

von

Friedrich Pfister

Zweiter Halbband:

Geschichte des Reliquienkultes. Der Reliquienkult als Kultobjekt.

1912

297 S.

M. 10.—

Es wird zunächst der Aufbewahrungsort der Reliquien, das Heroengrab, behandelt und der hierin sich zeigende Unterschied vom christlichen Reliquienkult dargelegt, der in der Anwendung des Reliquars und im sichtbaren Ausstellen von Reliquienpartikeln hervortritt, was auf orientalischen Einfluß zurückgeführt wird; sodann die Lage des Heroengraves (auf dem Markt, in Heiligtümern, sonst an hervorragender Stelle; Geheimhaltung des Grabes); ferner der den Gräbern gewidmete Kult, wobei auf den Unterschied von chthonischem und uranischem Ritus besonders geachtet wird, weil dem letzteren in der Regel eine Entrückungslegende entspricht. Daran reiht sich ein Kapitel über Heroenfeste und besondere Gebräuche und über Reliquien als Objekt historischen Interesses, dann ein weiteres über die Betätigung der Heroen und ihrer Reliquien. — Der letzte Teil gibt eine Geschichte des Reliquienkultes, handelt über Wesen und Entstehung des Heroenkultes und sein Verhältnis zum Epos, ferner zu Lyrik und Tragödie, geht auf die geographische Verbreitung in der antiken Welt ein, bespricht dann als für die hellenistische Zeit vor allem charakteristisch den Euhemerismus, die Apotheose, die göttliche Verehrung Lebender und die Verallgemeinerung der Heroenwürde und behandelt schließlich die Entstehung und das Wesen des christlichen Reliquienkultes.

XII. Band
2. Heft

Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker

von

I. Scheffelowitz

1912

67 S.

M. 2.40

Die Schrift ist folgendermaßen gegliedert: 1. Schlinge und Netz als Waffe des Menschen zur Ueberwindung mächtiger Feinde. — 2. Schlinge und Netz als Götterwaffe. — 3. Magische Schlingen und Netze zur Vernichtung eines Feindes. — 4. Schlinge und Netz zur Verhinderung der Wiederkehr der abgeschiedenen Seele. — 5. Fessel und Netz zur Heilung von Krankheiten. — 6. Fessel und Netz zur Abwehr von Dämonen. — 7. Der Trauerstrick. — 8. Schlinge und Netz im Hochzeitsritual zum Schutze des Brautpaares.

XII. Band
3. Heft

Antike Heilgötter und Heilheroen

von

Ferdinand Kutsch

1913

142 S.

M. 4.80

Der Verfasser sucht das gegenseitige Durchdringen wesensverwandter Gottheiten im griechischen Kulte, das Aufsteigen der Heroen zu Göttern und das Aufsteigen der privaten Kulte zu Staatskulten an den attischen Heilgottheiten (Heros, Iatros, Aristomachos, Amynos, Asklepios mit seinem Kreis und Amphiaraos) darzutun. Zu diesem Zweck sammelt er das inschriftliche und bildnerische Material und unterzieht es einer neuen Interpretation. In einem Exkurs sucht er den ältesten Sitz des Amphiaraos zu bestimmen.

649093

De antiquissimis veterum
quae ad Iesum Nazarenum spectant
testimoniis

scripsit

Kurt Linck

Gießen 1913
Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**
in Münster i. W. in Königsberg i. Pr.

XIV. Band. 1. Heft

10.4.59

Kapitel III ist als Dissertation von Königsberg 1913 unter dem Titel
De Taciti quod ad Christianos spectat testimonio veröffentlicht worden.

RICARDO WUENSCH

SACRUM

Prooemium

Quattuor exstant veterum scriptorum testimonia, quae nomen Christum sive Chrestum exhibent et ad Iesum Nazarenum vulgo referuntur: Iosephi ant. Iud. XVIII 63sq. Niese; Plinii ad Traianum ep. 95, 96; Taciti ann. XV 44; Suetonii Claud. 25. Sed etiam hodierno die docti viri valde inter se dissentiunt, utrum ea pro genuinis sint habenda necne, ac nuperrime, postquam Arthurus Drews libellum, qui inscribitur 'Christusmythe', in publicum emisit Ienae apud E. Diederichs, anno 1910 priorem partem, alteram ibidem 1911, sententiarum perturbatio facta est tanta, ut et defensores illorum testium integritatis et adversarii quidquam referre negent, sitne probanda ἡ ἀβέρτια locorum illorum an reiicienda, cum inde nihil colligi posse censeant de Christianorum sectae auctore Iesu Nazareno¹. At huic sententiae nequaquam assentiendum esse iudico; nam testimonia aut spuria sunt neque ita digna, quorum porro memoria moveatur, aut agnoscantur necesse est pro genuinis: tum ex iis nonnulla colligi poterunt de primordiis Christianae religionis eiusque conditore. Quare operam perdere mihi non videor, si testimonia iam iterum atque iterum tractata denuo excutio, idque eo magis, quod, quaecumque adhuc dicta sunt ad hanc quaestionem spectantia, inveniuntur adeo dispersa et dissipata, ut non nullius momenti esse censeam argumentis doctorum virorum undique congestis cuncta quattuor deinceps testimonia in uno eodemque libello exa-

¹ Vide Joh. Weiß *Jesus von Nazareth, Mythos oder Geschichte*, Tübingen 1910, 91.

minari. Adde, quod praeter cetera elocutionis veterum illorum scriptorum amplior ratio habeatur oportet quam adhuc factum est. Itaque optimo iure hoc ipso temporis momento K. Hoenn postulat, ut testimonia antiquissima ad Iesum Nazarenum spectantia coniecturis omnis generis omissis quam maxima diligentia ac subtilitate philologica spectentur, quatenus sint defendenda aut expungenda¹.

Age iam nos vertamus ad testimonia ipsa seorsum tractanda.

¹ *Lit. Centralblatt* 1912, 119.

Caput I

De Iosepho

Omnium vetustissimi Flavii Iosephi in Antiquitatum Iudaicarum libro XVIII 63sq.¹ testimonium de Iesu Nazareno legitur. Codices, qui XVIII librum antiquitatum continent quique ad unum omnes iudicium illud amplectuntur, hi sunt²:

A Ambr. F 128 infra s. fere XI membr.;

M Med. plut. 69 cod. 10 s. fere XV chart.;

W Vat. gr. n. 984 membr. rescriptus a. 1354.

Praeter codices ipsos nonnullis locis etiam alii fontes adhibendi erunt, nempe hi:

E h. e. epitoma antiquitatum, cuius maxime est adhibendus cod. Busbekianus, qui invenitur in bibliotheca Caesarea Vindobonensi inter historicos Graecos no. 22; ad nonnullos locos sanandos praeterea consulendus est cod. Laur. plut. 69 cod. 23;

Lat. h. e. versio Latina, v. Nieseanae editionis praef. vol. I p. XXVIIIsqq. et p. LIXsqq.;

Zonarae chron. I 478, qui illam epitomam adhibuit³;

Exc. h. e. Excerpta, quae ex Iosepho Constantinus Porphyrogenitus in titulos de virtutibus et vitiis et de legationibus recepit⁴ quorumque hodie adeuntur praecipue Excerpta codicis Peiresciani nunc Turonensis et codicis Ursiniani nunc Vaticani gr. 1418⁵;

¹ Usus sum editione maiore Niesii vol. I Berolini 1887, II 1885, III 1892, IV 1890. Testimonium invenitur vol. IV 151 sq.

² Vide Niese praef. vol. IV p. III sq.

³ K. Krumbacher *Gesch. byz. Lit.*² 372. 370sq.

⁴ Vide Niese praef. vol. I p. XXIX. LXI sq., III p. XLII.

⁵ Vide Niese praef. vol. III p. XIV.

Suidas s. v. Ἰώσηπος;

Eusebius hist. eccl. I 11, dem. euang. III 5, 105.

Bh. e. Belli Iudaici nonnulli codd., qui idem illud testimonium continent: M¹, V², Rost.³, T⁴, Neapolitanus⁵, Coislinianus⁶.

Iam sequantur verba, quae hodie ant. Iud. XVIII 63sq. leguntur:

Γίνεται δὲ ⁷ κατὰ τοῦτον ⁸ τὸν χρόνον Ἰησοῦς ⁹, σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε αὐτὸν ἄνδρα λέγειν χρη¹⁰. Ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν ἡδονῇ τάληθῆ δεχομένων ¹¹, καὶ πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους ¹², πολλοὺς δὲ καὶ ¹³ τοῦ ¹⁴ Ἑλληνικοῦ ¹⁵ ἐπηγάγετο. Ὁ χριστὸς οὗτος ἦν. Καὶ αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ' ἡμῖν ¹⁶ σιανρῶ ἐπιτειμηκότος Πιλάτου οὐκ ¹⁷ ἐπαύσαντο ¹⁸ οἱ τὸ ¹⁹ πρῶτον ²⁰ ἀγαπήσαντες. Ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ²¹ ἡμέραν πάλιν ζῶν τῶν θείων προφητῶν ταυτὰ τε ²² καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια ²³ εἰρηκότων. Εἰς ἔτι τε ²⁴ νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ²⁵ ὀνομασμένων ²⁶ οὐκ ἐπέλιπε ²⁷ τὸ φῦλον.

Ex quo Hubertus Gifanius et Lucas Osiander saeculo XVI τὴν ἀθθεντιάν Flaviani testimonii in dubium vocaverunt, usque

¹ Vide Niese vol. VI p. VII. XXXI. LXX. ² Ib. p. IX. XXXVI. LXXI.

³ Ib. p. XVII. XLIX. LXXI.

⁴ Ib. p. XVII. XLII. LXXI.

⁵ Ib. p. XIV.

⁶ Ib. p. XVII.

⁷ δὴ E.

⁸ κατ' ἐκείνον Eus. dem. ⁹ Ἰησοῦς τις Eusebii praep. codd. quidam.

¹⁰ χρη¹⁰ ἄνδρα αὐτὸν λέγειν transposuerunt Exc., αὐτὸν λέγειν transposuit B.

¹¹ τάληθῆ σεβομένων Eus. dem., ἡδονῇ σὸν supraser. M 2.

¹² τῶν Ἰουδαίων B Eus. praep., iudeorum Lat., τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Eus. dem. ¹³ καὶ om. Exc.

¹⁴ ἀπὸ τοῦ B Eus. praep. et fortasse versionis Latinae propositum, in qua ex gentibus. ¹⁵ τοῦ Ἑλληνικοῦ ex τοῖς Ἑλληνικοῖς corr. A.

¹⁶ τῶν παρ' ἡμῖν ἀρχόντων Eus. dem.

¹⁷ Ante οὐκ i. marg. σεβάξειν add. M 2.

¹⁸ ἐξεπαύσαντο Eus. praep. codd. plurimi.

¹⁹ γε W Exc.

²⁰ πρῶτον αὐτὸν M E.

²¹ ἔχων om. Eus. dem.

²² τε om. W Exc.

²³ θαυμάσια περὶ αὐτοῦ om. Eus. dem.

²⁴ Εἰς ἔτι τε E B Eus. praep., εἰς τε A W Exc., εἰσέτι καὶ, σέτι i. ras. m. 2, τε supraser. M 2, ὅθεν εἰσέτι Eus. dem.

²⁵ ἀπὸ τοῦδε τῶν Χριστιανῶν transposuit Eus. dem., τῶν, ὦν i. ras. corr. A.

²⁶ ὀνομασμένων M 2 E Exc. B Eus. praep., om. Eus. dem., ὀνομασμένων corr. Niese.

²⁷ ἐπέλιπε Exc.

ad hos dies docti viri inter se dissentiunt, an illud genuinum sit necne¹. Alii Iosephum facere nequissime iudicant, quin Iesum eiusque sectam commemoraret², alii hoc omnino denegant³. Sunt denique, qui testimonium, quale hodie exstat, pro interpolato habeant ac tamen illo loco Flavium quaedam de Iesu dicere debuisse contendunt⁴.

Cui quaestioni ut respondeamus, primum codices Iosephi opera maximeque librum XVIII continentes et scriptores, qui de eius super Iesu iudicio vel obiter vel fusius locuti sunt, consulam quidque inde de auctoritate loci tractandi colligamus, componam. Omnium quidem codicum, quos ex uno eodemque archetypo derivatos esse satis constat⁵, nullus est integer conservatus; sed cuncti sunt plus vel minus mutati et corrupti interpolative, ut multifariam vix quidquam coniciendo proficere possimus⁶. Tamen universorum codicum consensu fidem testimonii stabiliri fortasse putes, ac revera permulti docti viri ex eo, quod ii codices, qui librum XVIII adhuc ab interitu servaverunt, ad unum omnes testimonium illud exhibent, argumentum ducunt de eius vetustate atque auctoritate⁷. Sed quamvis in aliis locis veterum scriptorum perscrutandis multum intersit, utrum codices inter se consentiant necne, hic eorum consensus nullius est momenti. Nam iamdudum huic ratiocinationi est oppositum codicum nobis traditorum archetypum ea aetate esse transscriptum, qua Graecia et Asia a Christianis occupata

¹ Conspectum gravissimorum librorum huc referendorum invenies apud E. Schuerer *Geschichte des jüd. Volkes* I³ 544sq.

² C. F. Boehmert *Über des Flav. Jos. Zeugnis von Christo*, Leipz. 1823, Jos. Langen in *Theol. Quartalschr.* 1865, 50 sqq., C. A. Kneller *Flav. Jos. üb. Jes. Chr. in Stimmen aus Maria Laach* 53, 1897, 1—19, 161—174 aliique.

³ Unum pro omnibus hoc loco nomino B. Niese, De testimonio Christiano quod est apud Iosephum ant. Iud. XVIII 63 sq. disputatio (Marburgi, Index lectionum hibern. 1893/94).

⁴ Hoc sentit A. v. Gutschmid, opusc. IV 352—354, Th. Reinach *Ioséphe sur Jésus* in *Rev. des ét. juives* XXXV 1897, 1—18.

⁵ Vide Niese praef. vol. I p. XXIII. XXXI.

⁶ Vide Niese vol. I praef. p. LXIX sq.

⁷ K. Wieseler *Des Josephus Zeugnis über Christus und Jakobus, den Bruder des Herrn*, in *Jb für deutsch. Theolog.* 1878, 86sq.; G. A. Müller *Christus bei Josephus* 1895, 17. Plura nomina invenies apud Schuererum *Geschichte des jüd. Volkes* I³ 544.

tenebatur¹. Iam vero Christiani inde ex priscis temporibus² Iosephum studiosius legere³ ac transscribere coeperunt neque unquam dubitaverunt suo consilio in gloriam dei et ecclesiae textum mutare et interpolare⁴ maximeque scriptores ecclesiastici ipsi, a quibus Flavii libri imprimis tractari solebant, Iudaeo auctori haud raro sententias supposuerunt non illo dignas. Cuius rei exemplum mihi liceat afferre, quo ostendatur, quousque libertatis illi processerint. Hieronymus in epistula Paulae et Eutocii ad Marcellam ab ipso dictata haec dicit⁵: 'denique etiam Iosephum, qui vernaculus scriptor est Iudaeorum, asserere illo tempore, quo crucifixus est dominus, ex adytis templi virtutum coelestium erupisse voces dicentium: transmigramus ex his sedibus.' Alii scriptores magna cum voluptate affirmant Iosephum cognovisse inde ab eo tempore, quo Iesus esset defunctus, Iudaeos a calamitatibus non respirasse⁶.

Iam accuratius scriptores ecclesiasticos Iosephi mentionem facientes consulamus, quid inde de fide testimonii colligere possimus. II quidem, qui verba de Iesu in ant. Iud. I. XVIII 63sq. exstantia esse spuria iudicant, hoc mirantur, quod ante Eusebium neque Iustinus neque Origenes testimonium Flavianum in subsidium vocaverint. Hanc autem sententiam adversarii oppugnant, quorum C. F. Boehmert⁷ Iustino opus fuisse negat testimonium Iosephi afferre, quippe qui fuerit recentior auctor, quam quo Iustinus suo iure niteretur⁸. Sed mihi suspicioni est non tam hoc, quod Iustinus, quam quod cetèri

¹ H. C. A. Eichstädt, Flaviani de Iesu Christo testimonii *αὐθεντία*, quo iure nuper defensa sit, quaestio I, Jenae 1813 V.

² E. Schuerer I. I. 94.

³ K. Wachsmuth *Einleitung in das Studium der alten Geschichte* 237.

⁴ Niese vol. I praef. p. VI sq. XXX. Vide V. Ussani, Quaestiones Flavianae, *Rivista di filologia* 1911, 390sq.; 406–408.

⁵ Hieronymi opera ed. Vallarsi, Venetiis 1766 vol. I 202.

⁶ Joannes Malalas (vixit saec. VI) in chron. X 319, h. e. 247 editionis Bonnensis, Bonnae 1831.

⁷ *Über des Flav. Jos. Zeugnis von Christo* 191.

⁸ L. I. 193. Iosephus mortuus est haud multo post Domitiani exitum a. 96; vide Staehlinium apud Christ-Schmid *Gesch. griech. Lit.* II 1°, 449. Iustinus de vita cessit a. 166.

praeter Origenem omnes scriptores saeculi secundi et tertii et quarti ante Eusebium, quamquam auctoris Iudaei libros nominant, tamen eius de Christo iudicium silentio praetererunt. Atque iam quaeritur, num Origenes revera Flavianum aliquod testimonium noverit, qui quidem tribus locis, si minus de testimonio ipso, quod legitur in antiquitatibus, agit, at certe de Iosephi in Christum dominum impietate valde queritur. In commentariis ad Matthaeum X c. 17¹ haec ait: Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ διέλαμψε οὗτος ὁ Ἰάκωβος ἐν τῷ λαῷ ἐπὶ δικαιοσύνη, ὡς Φλάβιον Ἰώσηπον ἀναγράψαντα ἐν εἴκοσι βιβλίοις τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν τὴν αἰτίαν παραστήσαι βουλόμενον τοῦ τοιαῦτα πεπονθέναι τὸν λαόν, ὡς καὶ τὸν ναὸν κατασκαφῆναι, εἰρηγῆναι κατὰ τὴν μῆνιν Θεοῦ ταῦτα αὐτοῖς ἀπρητηγῆναι, διὰ τὰ εἰς Ἰάκωβον, τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ, τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, ὑπὸ τούτων τετολμημένα. Καὶ τὸ θαυμαστόν ἐστιν, ὅτι τὸν Ἰησοῦν ἡμῶν οὐ καταδεξάμενος εἶναι Χριστόν οὐδὲν ἤττον Ἰακώβῳ δικαιοσύνην ἐμαρτύρησε τοσαύτην. Λέγει δὲ ὅτι καὶ ὁ λαὸς ταῦτα ἐνόμιζε διὰ τὸν Ἰάκωβον πεπονθέναι. Contr. Cels. II 13²: οὐ (sc. Οὐεσπασιανου) υἱὸς Τίτος καθεῖλε τὴν Ἱερουσαλήμ. Ὡς μὲν Ἰώσηπος γράφει διὰ Ἰάκωβον τὸν δίκαιον, τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ³. Ὡς δὲ ἀλήθεια παρίστησι, διὰ Ἰησοῦν τὸν Χριστόν, τὸν υἱὸν Θεοῦ. Contr. Cels. I 47⁴: Ἐν γὰρ τῷ ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ὁ Ἰώσηπος μαρτυρεῖ τῷ Ἰωάννῃ ὡς Βαπτιστῇ γεγεννημένῳ καὶ καθάρσιον τοῖς βαπτισαμένοις ἐπαγγελλομένῳ⁵. Ὁ δ' αὐτὸς καίτοι γε ἀπιστῶν τῷ Ἰησοῦ ὡς Χριστῷ ζητῶν τὴν αἰτίαν τῆς Ἱεροσολυμάτων πτώσεως καὶ τῆς τοῦ ναοῦ καθαιρέσεως· δέον δ' αὐτὸν εἰπεῖν, ὅτι ἡ κατὰ τοῦ Ἰησοῦ ἐπιβουλὴ τούτων αἰτία γέγονε τῷ λαῷ, ἐπεὶ ἀπέκτεινον τὸν προφητευόμενον Χριστόν· ὁ δὲ καὶ ὥσπερ ἄκων οὐ μακρὰν τῆς ἀληθείας γενόμενός φησι ταῦτα συμβεβηκῆναι τοῖς Ἰουδαίοις κατ'

¹ Ed. Lommatzsch III 46. Haec verba Origenis spectant ad Matth. 13, 55, ubi Iudaei Iesu sapientiam et facta admirati inter sese interrogant: οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ τέκνονος υἱός; οὐχ ἡ μήτηρ αὐτοῦ λέγεται Μαρίαμ, καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Ἰάκωβος καὶ Ἰωσήφ καὶ Σίμων καὶ Ἰούδας;

² Ed. Lommatzsch XVIII 161.

³ Verba τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ exstant apud Iosephum ant. Iud. XX 200.

⁴ Ed. Lommatzsch XVIII 87.

⁵ Iosephi verba de Ioanne Baptista inveniuntur ant. XVIII 116 sqq.

ἐκδίκησιν Ἰακώβου τοῦ δικαίου, ὃς ἦν ἀδελφὸς Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, ἐπειδήπερ δικαιοτάτον αὐτὸν ὄντα ἀπέκτειναν¹.

Singulae Origenis sententiae haec fere docent: homines vere Christiani perfacile cognoscent veram causam Iudaeorum gentis calamitatis interitusque urbis Hierosolymorum; id evenit, quia Iudaei Iesum, dei filium, cruci affixerunt; sed Iosephus, qui Christianus non erat, aliam quaesivit causam excidii, atque quamvis Iesum pro Christo non agnosceret, tamen veritati quam proxime appropinquavit ratus morte, non quidem Christi ipsius, attamen certe eius fratris Iacobi esse factum, ut Hierosolyma considerent templumque everteretur.

G. A. Mueller una cum iis, qui testimonium vel omnino vel ex parte servare student, ex verbis contr. Cels. I 47: *Καίτοι γε ἀπιστῶν τῷ Ἰησοῦ ὡς Χριστῷ* et comment. ad Matth. X 7 *οὐ καταδεξάμενος εἶναι Χριστὸν* colligit² scriptorem ecclesiasticum ita de auctore antiquitatum iudicare non potuisse, nisi plura de Iesu in Iosephi libris legisset, unde eam de illius impietate ferret sententiam ac scriberet *ἀπιστῶν*³; ergo Iosephum de Christo non siluisse; apparere autem Origeni non suffecisse verba ant. Iud. XX 200 *τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ*, neque enim ecclesiasticum profiteri Iudaeum scriptorem omnino de Nazareno magistro tacuisse, sed potius id tantum vituperare, quod ille Iesum eo loco praeterisset silentio, ubi aliquid de eius obitu desiderares⁴; quare probabile videri in illo testimonio ant. XVIII 63sq. olim, quamvis Iosephus etiam in Christum iustus esse studeret, tamen satis perspicue eius in Iesum tamquam odium perluxisse⁵.

Origenes quidem, si omnino quid testimonii de Iesu in antiquitatibus noverit, alia atque nos verba illo loco quin

¹ Additque paulo infra I 47: *Εἴπερ οὖν διὰ Ἰάκωβον συμβεβηκέναι λέγει τοῖς Ἰουδαίοις τὰ κατὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς Ἱερουσαλήμ, πῶς οὐχὶ εἰλογώτερον διὰ Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦτο φάσκειν γεγονέναι*; sed ea, quam respicit, sententia Iosephi in nullo codicum legitur, qui servati sunt. Cf. ant. XX 200: *Ἄνατος . . . καθίζει συνέδριον κριτῶν καὶ παραγωγῶν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῷ, καὶ τινὰς ἑτέροισ . . . παρέδωκε λευσθησομένων*. De hoc loco in fine huius capituli acturus sum.

² L. l. 10, 6 adn. 1.

³ Vide G. Volkmar *Jesus Nazarenus*, Zürich 1882, 339.

⁴ G. A. Müller l. l. 44.

⁵ Ibid. 45.

legerit, praeter dubium est. Namque si revera tale aliquid scriptum vidisset quale εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χρή vel ὁ Χριστὸς οὗτος ἦν ceteraque similia, certo ne diceret ἀπιστιῶν cavisset. Attamen ne hoc quidem putarim eum novisse testimonium Iosephi Christo adversum; etenim apologeticus, si tale super Iesu iudicium Flavii in libris antiquitatum legisset, procul dubio et vehementius in illum processurus fuisset neque laeto quodam animo scripturus οὐ μακρὰν τῆς ἀληθείας γενόμενος (contr. Cels. I 47). Quod porro G. A. Mueller verba in ant. XX 200 non satis fuisse ampla sentit, ex quibus Origenes sibi iudicium faceret de Iudaeo auctore, errat. Nam ex eo, quod in ant. XX 200 et contr. Cels. II 13 adque Matth. comment. X 7 eadem verba τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ¹ exstant eodemque insuper verborum ordine servato, liquido apparet mea sententia Origenem profecto cogitasse de loco illo ant. XX 200. Nam Iosephi voce ipsa λεγομένου facile eo deduci potuit, ut ἀπιστιῶν scriberet. Sed alterum quoddam etiam manifestius demonstrat Origeni nequaquam promptum fuisse testimonium ipsum, unde sententiam ferre posset de Iosephi super Christo iudicio; nam nullo loco praeter X 7 commentariorum suorum ad Matthaem Flaviana de Iesu opinionis mentionem facit atque insuper hoc ipso loco, ubi euangelista loquitur non tam de Iacobo quam de Iesu², Iosephi testimonium de Iacobo planius agit, eiusdem in Christum impietatem paucissimis dumtaxat verbis perstringit; etiam e locis contra Cels. I 47, II 13 cognosci potest ecclesiasticum cogitasse nonnisi de Flavii super Iacobo testimonio. Inde iam sequitur, ut sumamus Origenem nullo illorum trium locorum, quid Iosephus de Christianorum auctore sentiret, pronuntiaturum fuisse, nisi ei occasio fuisset Iacobi commemorandi. Sed iure quaerendum est, qua de causa is Flavianum de Iacobo iudicium ter ipsis verbis attulerit³, nusquam de Iesu Nazareno fratre multo clariore, si testimonium revera tunc exstabat. Itaque minime licet ex illis locis contr. Cels. I 47. II 13, ad Matth.

¹ Cf. etiam contr. Cels. I 47: Ὁς ἦν ἀδελφὸς Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ.

² Vide supra 7.

³ De Iosephi super Iacobo testimonio vide infra 30 sq.

comment. X 17 colligere Origenem in Iosephi libris testimonium de Iesu legisse sive illi benevolum sive infestum: quare dicendum est eius temporibus codices exstitisse, in quibus testimonium quod hodie habemus, non inveniebatur.

Primum omnium scriptorum ecclesiasticorum Eusebium, qui vixit 265—340, testimonii Flaviani super Nazareno magistro verbis ipsis allatis mentionem movisse satis constat, in quo eum cuncti fere, qui post eius aetatem vixerunt, auctores sunt secuti. Eius textus praeter nonnullas leves variationes ad verbum congruit cum Flaviano, qualis hodie legitur¹.

Quodque Origenes Iosephi impietatem queritur, Eusebius testimonio illo allato auctorem antiquitatum summis laudibus effert, inde sequitur, ut Origenes testimonium, quod nunc exstat ant. XVIII 63sq., nondum legerit et aut eius codex fuerit mutilatus aut alii codices postea sint interpolati. Et demonstrare videtur quiddam etiam post Eusebium codices fuisse testimonio carentes. Nam Ioannes Chrysostomus, qui mortuus est a. 407, illud novisse non videtur, cum in homiliis ad Ioannem 12 Flavianum super Ioanne iudicium commemoret nec tamen mentionem faciat Iosephi de Iesu sententiae². Sed maioris est momenti, quod ex Photii bibliotheca colligere possumus. Is enim, qui de vita cessit a. 891 quique in breviario etiam Iosephi opera excerpsit et aperte fatetur se singulos libros legisse³, non tamen testimonium de Iesu Nazareno affert ex Iosephi antiquitatibus. Ac scio quidem e silentio nihil concludere licere; sed hic ab ea lege discedendum esse arbitror: Photium enim profecto de Iesu sententiam nusquam antiquitatum Iudaicarum invenisse comperimus e cod. 48, ubi pronuntiat se Iosephi libellum *περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας* legisse: *περὶ μέντοι τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ἡμῖν ὡς ἔγγιστα θεολογεῖ, κληῖσιν τε αὐτὴν ἀναφθεγγόμενος, καὶ τῶν ἐκ πατρὸς ἄφραστον γέννησιν ἀμέμπτως ἀναγράφων*, pergitque ὁ *τινας ἴσως καὶ*

¹ Vide supra 4 apparatus criticum; Eusebium demonstr. ev. III 5; hist. eccl. I 11.

² Vide J. C. L. Gieseler *Lehrbuch der Kirchengeschichte* I 1, 83.

³ Codd. 33. 47. 48. 76. 238 ed. Bekker. Exemplum praebeo cod. 76: *Ἀνεγνώσθη Φλαβίου Ἰωσήφου Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ἐν λόγοις κ'. Photius est scriptor diligens ac fide dignus. Vide K. Krumbacher l. l. 518.*

ἀμφιδοξεῖν, ὡς Ἰωσήπου εἶη τὸ συνταγμάτιον, ἀναπέσειν. Οὐδὲν δὲ τὸ τῆς φράσεως αὐτῷ πρὸς τὰ ὑπόλοιπα τοῦ ἀνδρὸς ἀποδεῖ. Ἐύρον δὲ ἐν παραγραφαῖς ὅτι οὐκ ἔστιν ὁ λόγος Ἰωσήπου, ἀλλὰ Γαῖου τινὸς πρεσβυτέρου κτλ. Et paulo infra hunc libellum ab aliis tribui dicit Iustino vel Irenaeo¹. Photium, licet tot libris perlectis perpaucas tantummodo rerum in Iosephi antiquitatibus Iudaicis innumerabilium exstantium memoria amplexus sit, tamen sumamus Flaviani de Iesu iudicii memoriam retinuisse ita, ut ipse omnem dubitationem de libello illo tollere posset². At hic quispiam dixerit in libro *περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας* agi de Iesu ut dei filio, quae de Christo sententia minime in Iosephi quod dicitur testimonio inveniatur. Sane quidem; tamen eo potius quaerimus, curnam Photius non disseruerit, quatenus iudicium de Iesu in tractatione illa dubia prolatum cum Iosephi testimonio, si modo exstaret, conveniret neque, si sententia Flaviana Iesu esset adversa, tale aliquid saltem dixerit quale Origenes *ἀπιστῶν τῷ Ἰησοῦ ὡς Χριστῷ*, qui haec pronuntiat, quamquam testimonium ipsum Iosephi, ut supra vidimus, novisse non videtur. Quare verisimile est in eo quoque codice, qui Photio erat promptus, testimonium omnino defuisse. Itaque concedendum est etiam IX saeculo codices inveniri potuisse, qui omni testimonio de Christo carebant.

His explicatis cognoscimus nobis quidem eos tantum codices esse conservatos, qui manu Christianorum hominum sunt transscripti et exhibent testimonium Iesu eiusque religioni benevolam scriptoribus ecclesiasticis post Eusebium cunctis fere de hac Flaviana super Iesu sententia consentientibus, sed usque ad IX saeculum, quantum perspicimus, codices exstitisse videri, in quibus nullum de Christo Iosephi iudicii vestigium inveniatur.

Deinde iam quaeramus, Iosephusne Iesum laudibus extulisse an omnino silentio praeterisse sit putandus. Primum

¹ Libellus est Hippolyti Romani; vide Staehlinium apud Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1⁵, 454; E. Schuerer l. l. I² 90 sq.

² Vide H. C. A. Eichstädt l. l. IX; E. Gerlach *Die Weissagungen des A. T. in den Schriften des Flavius Iosephus und das angebliche Zeugnis von Christo*, Berl. 1863, 107.

fortasse prodest explicare, quo consilio Flavius antiquitates composuerit. Ipse confitetur hoc opus se conscripsisse ad suam gentem ab opprobriis falsisque criminibus defendendam¹. Quapropter turpia quaedam praescriptione honestiore textit, nonnulla vero consulto omisit², cuius rei duo exempla allaturus sum. Ant. VI 201. 203 in locum praeputiorum illorum, quo pretio David filiam Sauli sibi in matrimonium dari concupiscit³, centum capita hominum substituit⁴. Altero loco ant. III 95 narrat Iudaeos sollicitos et anxios fuisse, quia Moyses a Sinaio monte non descenderet; sed silentio praeterit, id quod in Vetere Testamento traditur (II Mos. 32), eos tum a deo Iehova abalienatos vitulam auro effictam adoravisse ut deum, nimirum cum praeter cetera etiam hoc demonstrare vellet Iudaeos ex antiquissimis temporibus unum eundemque omnipotentem colere non desiisse⁵. Quare in marginibus nonnullorum codicum a veteribus librariis scriptum legitur: *Παραλείπεις, Ἰώσηπε, τὴν μοσχοποιίαν αἰδοῦ τῶν προγόνων*⁶. Iosephus igitur suo promisso non stetit: *Τοῦτο γὰρ διὰ ταύτης ποιήσειν τῆς πραγματείας ἐπηγγελάμεν οὐδὲν προσθεῖς οὐδ' αὖ παραλιπών*⁷.

Iam porro in hoc inquiramus, Iosephone causae fuerint Iesu Nazareni commemorandi. Multae rationes a doctis viris congestae sunt perquam diversae ad sententiam alteramutram fulciendam. Nonnulli enim nituntur Christianorum mentionem facere Iosephum decuisse propterea, quod ea secta illis temporibus nimis propagata fuisset per orbem, quam de qua auctor antiquitatum silere posset⁸; praeterea inter Graecos et Romanos tunc satis constitisse Christianos esse profectos ex Iudaeis⁹. Sed huic opinioni sunt complura obicienda. Inter

¹ Ant. I 5 sq. 15; XVI 175 sqq.

² K. Wachsmuth l. l. 441; Schuerer l. l. 93 sq.; P. Wendland *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I Berlin 1910, 384.

³ I reg. 18, 25.

⁴ B. Niese *Der jüdische Historiker Flavius Josephus in Hist. Zeitschr.* LXXVI 1896, 216, 2. ⁵ Ant. I 18 sqq.

⁶ Vide B. Niese l. l. 223.

⁷ Ant. I 47. Vide K. Wachsmuth l. l. 441. E. Hertlein *Der Daniel der Römerzeit* 1908, 82 demonstrat Iosephum de Danielo omnino tacere.

⁸ Vide G. A. Müller l. l. 30. 42; J. C. L. Gieseler l. l. 83, 1.

⁹ K. Wieseler l. l. 91.

omnes id quidem constabat Christianos omnibus nationibus perosos originem habere ex Iudaeis eoque maiore contemptu esse dignos, quia inter gentes sordidas habebantur eorumque longe plurima pars evaserant ex ordinibus humilioribus, quod idem Iudaeis nusquam antiquitatis ab ethnicis maximeque eruditis desinebatur opprobrio dari¹. Hoc autem procul dubio Iosephum non paulum piguit neque fieri potuit, quin odium ethnicorum in suam gentem augetet, si Christianos commemorasset², ut quos ex Iudaeorum natione evasisse denegare non posset. Quare non mirandum est eum nequaquam occasionem arripuisse Christianae sectae appellandae haud raro oblatam. Tacet igitur de eorum schola Hierosolymitana tunc satis numerosa, quamvis ipse de rebus illic gestis haud dubie edoctus fuerit, quoniam erat Pharisaeorum sectae, cui maxime Iesu discipuli fuerant suspicioni atque odio³, tacet de Christianis Romae versantibus. Eamque ob rem consulto etiam Iudaeorum spem Messiam venturum ad libertatem vindicandam ne commemoret, prope omnino cavet, quamvis praeter cetera hac ipsa spe Iudaei adducti essent, ut contra Romanos coirentur⁴.

Neque res commutatur, si de iis viris cogitamus, qui in euangeliiis artissime cum Iesu coniunguntur. Nam sunt, qui censeant Iosephum, cum Iacobum et Ioannem baptistam laudibus efferre non dubitaverit, vix de Iesu Nazareno, qui baptistam secutus multo clarior illo fuerit, silere potuisse⁵; quin

¹ Vide Tac. hist. V 5. 8. 9; Sen. apud August. civ. Dei VI 11: 'sceleratissima gens'; Iuvenal. sat. 3, 13 sqq.; 6, 542 sq.; 14, 98 sqq., vide L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms* IV^s Leipzig 1910, 243 sqq.

² Illas tres sectas Iudaeorum, dico Pharisaeorum, Sadducaeorum, Essenorum permutavit in philosophorum scholas, scilicet ut ethnicis sub eo nomine minus periculosae apparent; ant. Iud. XVIII 11. 12—22. Vide E. Schuerer l. l. I³ 548. Christianos fingere ut scholam philosophorum illis temporibus non licebat, quoniam ut sectatores infesti ubique rei publicae summas difficultates parabant.

³ Vide F. Asmussen *Josephus und das Christentum in Deutsch. evang. Blättern* X 1896, 187; Ios. vita § 12 *ἐννεακαιδέκτον δ' ἔτος ἔχων ἰρξάμην τε πολετεύεσθαι τῇ Φαρισαίων αἰρέσει κατακολουθῶν.*

⁴ Vide E. Schuerer l. l. I³ 94. 548.

⁵ J. C. L. Gieseler l. l. 83, 1; Theodor Reinach *Josèphe sur Jésus* in *Rev. des ét. juives* XXXV 1897, 5; G. A. Müller l. l. 18; C. Fr. Boehmert l. l. 134 sq.; K. Wieseler l. l. 91.

etiam sumi non posse Flavius fuisse tam neglegentem, ut Iesum cum Ioanne quam firmissimo vinculo cohaerentem eundemque novae sectae auctorem silentio praeteriret¹. Sed ea ratio- cinatio claudicat. Namque si subtilius animo reputamus, qualem Iosephus effinxerit Ioannem, nos fallere nequit baptistam in ant. Ind. XVIII 116—119 se praebere alium atque in euangeliis². Secundum antiquitates enim baptismum nihil aliud est nisi ἀγγεία σώματος animo iam ad pietatem purgato. Apertis verbis Iosephus baptismum esse negat ἐπί τινων ἀμαρ- τιάδων παραιτήσει χρωμένων³. Ipse opinatur baptistam homines esse adhortatum, ut corpora multifariam contaminata per baptismum redderent digna animis conversis in ἀρετήν, δι- καιοσύνην, εὐσεβείαν⁴. Sed aliter baptismum explanatur in eu- angeliis⁵. Matth. 3, 2 leguntur verba: Μετανοείτε· ἤγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Οὗτος γὰρ ἔστιν ὁ ῥηθεὶς διὰ Ἰησοῦ, τοῦ προφήτου λέγοντος . . . v. 8: Ποίσατε οὖν καρπὸν ἄξιον τῆς μετανοίας⁶. Etiam auctor actorum baptismum Io- annis nuncupat βάπτισμα μετανοίας⁷ in eo Paulum secutus, qui dicit: Ἰωάννης ἐβάπτισεν βάπτισμα μετανοίας τῷ λαῷ λέγων εἰς τὸν ἐρχόμενον μετ' αὐτόν, ἵνα πιστεύωσιν, τοῦτ' ἔστιν εἰς τὸν Ἰησοῦν⁸. Iam cognoscemus animi purgationem euange- liorum esse aliam, aliam Iosephi. Nonnulli quidem docti viri, quorum nomino S. A. Naber (*Mnemosyne*, nov. ser. vol. III

¹ G. A. Müller l. 1. 20.

² Vide A. Klöpffer *Ein paar Bemerkungen zu dem Urtheil des Josephus über Johannes den Täufer* in *Zs. für wissenschaftl. Theol.* XXVIII 1885, 4sqq.

³ Ant. XVIII 117: οὕτω γὰρ δὴ καὶ τὴν βάπτισιν ἀποδεκτὴν αὐτῷ (sc. Θεῷ) φανείσθαι μὴ ἐπὶ τινων ἀμαρτιῶν παραιτήσει χρωμένων, ἀλλ' ἐφ' ἀγγείας τοῦ σώματος, αἵτε δὴ καὶ τῆς ψυχῆς δικαιοσύνην προεκεκαθαυμένους.

⁴ Ant. XVIII 116: Κτείνει γὰρ δὴ τοῦτον (sc. Ἰωάννην) Ἡρώδης ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ τοῖς Ἰουδαίοις κελύοντα ἀρετὴν ἐπασκοῦσιν καὶ πρὸς ἀλλήλους δικαιοσύνην καὶ πρὸς Θεὸν εὐσεβείαν χρωμένοις βαπτισμῶ συνίεναι. Quod Iosephus in interpretatione baptismatis valde ab euangeliis abhorret, decla- randum est ex eius mente et cogitatione.

⁵ Vide A. Klöpffer l. 1. 8.

⁶ Vide Luc. 3, 8; Marc. 1, 14: Ὁ Ἰησοῦς . . . κηρύσσειν τὸ εὐα- γέλιον τοῦ Θεοῦ καὶ λέγων, ὅτι πεπλήρωται καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Μετανοείτε καὶ πιστεῦετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ.

⁷ Act. 13, 24.

⁸ Ib. 19, 4.

Lugd. Bat. 1885, 281) Iosephum verba *μη ἐπί τινων ἁμαρτάδων παραιτήσῃ* consulto opposuisse censent euangeliorum sententiae *εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*¹, cui opinioni non assentiar, cum ei nonnullae rationes obstant a d. v. W. Brandt inventae². Primum enim fieri potuit, ut verba illa *εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν* in textum euangeliorum, postquam conscripta sunt, ab interpolatore immitterentur, quippe quae in Marci et Lucae tantum euangeliis legantur atque etiam in Pauli doctrina desiderentur. Deinde Iosephum, ut hanc de baptismo sententiam Christianorum cognoverit, verbis tam concisis rem illam tangere atque etiam simul reicere potuisse negandum est, praesertim cum libros suos praecipue a Romanis et Graecis lectum iri sciret velletque omnino doctrinae illius de baptismo Christianorum imperitis. Denique notio *Ἰοσήφῃ ἁμαρτάδων* voce *τινων* angustior facta est ac *τινων* Latine vertendum in *quarundam*; quare hoc loco Flavii, ubi agitur de Ioannis baptismo, minime cogitare licet de doctrina Christianorum, quam secundum cuncta utique peccata baptismo aboleri possunt. Inde igitur sumemus antiquitatum auctorem verba *μη ἐπί τινων ἁμαρτάδων παραιτήσῃ* ad hoc tantum posuisse, ut distincte diceret Iudaei Ioannis baptisma nihil aliud esse nisi simplicem corporis purgationem animo quidem ante in pietatem converso, exercitatum etiam Romanis et Graecis, quibus suum populum eum quoque in modum commendari concupiscebat. At cum Novi foederis auctores docere non desinant homines neutiquam adiuvari, nisi fidem praestent in Iesum venturum, qui futurus sit salvator hominum, hoc Flavius omnino reticet, quamquam ipse ut Pharisaeorum sectator (vide supra 13) de Christianorum sentiis satis edoctus fuisse debet. Ita intellegimus eum de baptismo Ioannis cogitasse in modum hominum vere Iudaeorum velut Philonis, qui et ipse purgationem corporis animique novit (De plantatione Noë 237 ed. Mangey I 354): *σώματα καὶ ψυχὰς καθαρᾶμενοι, τὰ*

¹ Marc. 1, 4; Luc. 3, 3.

² W. Brandt *Die jüdischen Baptismen oder das religiöse Waschen und Baden im Judentum mit Einschluß des Judenchristentums; Beihefte zur Zs. f. d. alttestamentl. Wissenschaft XVIII Gießen 1910, 70. 145. 80. 87.*

μὲν λουτροῖς, τὰ δὲ νόμων καὶ παιδείας ἀρᾶς ῥεύμασι, ac nobis confitendum erit Ioannem in antiquitatibus Iosephi omnino a doctrina Christianorum seiunctum et ut Iudaeum vere hominem Iudaeis esse vindicatum¹. Ita fit, ut valde in dubio versemur, num Iosephi propter Ioannem commemoratum interfuerit Iesu mentionem movere. Nec refert testimonium de Iacobo in subsidium vocare, quem Anani iussu lapidibus percussus non oportebat ethnicos celari². Quin ne hoc quidem manifesto ab Iosepho narratur Iacobum fuisse Christianum sectatorem.

Cum igitur res ita se habeat, satis perspicue intellegimus Iosephum quacumque ratione cavisse, ne sectam Christianorum commemoraret, videlicet cum populum suum ethnicis commendari ac probari vellet.

Tertium denique argumentum affertur a compluribus ad ostendendum, cur Flavium decuerit Christianorum mentionem facere. Quidam enim sentiunt³ eum familiaritate Vespasiani et Titi quodam modo coactum quamvis pauca de illa secta dicere, hoc quidem ideo, quia complures Flaviani generis tum indulsisse Iesu cultui probabile sit. G. A. Mueller vero huc usque processit, ut omnes fere cognatos Vespasiani Iesu cultui fuisse deditos contendat⁴. At hoc unum probabile ducere licet Flaviae Domitillae favorem inclinasse ad Christi religionem⁵. Sed ut nonnulli Flaviorum generis doctrina Christianorum esse imbuti potuerint, tamen intellegi non potest Iosephum ob eam rem sectae illius mentionem movere debuisse. Immo vero contrarium putarim. Iosepho nempe praecipue imperatorum favor erat cordi⁶; sed vix quispiam sumat Vespasianum vel

¹ Quod nonnulli contendunt (E. Gerlach l. I. 7—19, C. Fr. Böhmert l. I. 102 sqq. 108—110) Iosephum secutum esse non tam Pharisaeos quam Essenos, qui multis in rebus cum doctrina Iesu consensissent, Demmler (*Theol. Stud. aus Württemberg* I 1880, 123 sq.) explicavit Ioannem nullo modo cum illis sectatoribus cohaerere.

² Ant. XX 200.

³ Vide C. Fr. Böhmert l. I. 129 sq.; G. A. Müller 29. ⁴ L. I. 24.

⁵ Cassius Dio (h. e. epit. Xiphilinus) LXVII 14, 2, ed. Boissevain III 181. Quod ad ceteros Flavianos pertinet, de quibus G. A. Müller ut Christianis loquitur, inspicias Pauly-Wissowa *Realenc.* (quam encyclopaediam porro notabo litteris PWR), *Flavius* 166; *Flavius* 62; *Flavia Domitilla* 227 col. 2733 sqq.; ibi invenies etiam veterum scriptorum locos huc spectantes.

⁶ Iosephus habitabat in Vespasiani domo accipiebatque mercedem

Titum superstitioni novae fuisse; Domitianus vero per totam vitam cultui patrio fidem servavit ac magna severitate in eos animadvertit, qui priscos rei publicae deos offendere audebant¹. Quare auctor Iudaeus caute non egisset, si eius sectae in suis libris meminisset².

Inde sequitur, ut Iosepho e plurimis rationibus potius causa fuerit de Christianis tacere quam loqui. Itaque etiam ex ea causa verisimile est testimonium de Iesu Nazareno, quale hodie exstat, spurium esse.

Porro mihi propositum est agere de serie rerum, quas in tertio capite libri XVIII Iosephus narrat. Refert enim Pilatum procuratorem Iudaeorum animos offendisse primum eo, quod contra consuetudinem priorum procuratorum statuas Caesaris in urbem Hierosolyma iusserat importari³, deinde, quod ad ductum aquarum struendum opes templi sacras consumpserat⁴. Quam rem § 63sq. sequitur testimonium de Iesu Nazareno. Protinus auctor antiquitatum postquam narrationem quidem praemisit de nobili quadam muliere Romana in Isidis templo stuprata⁵, aggreditur explicare⁶, quam in calamitatem Iudaei Romae versantes iisdem fere temporibus sub Tiberio imperante inciderint⁷. In sequenti capite IV certiores finis de Pilato summa saevitia in Samaritanos propecto obque eam rem a Vitellio Romam misso, ut causam diceret.

Iam primo obtutu res ante testimonium de Iesu tractatas optime inter sese cohaerere cognoscimus, nempe hic agitur de duabus Iudaeorum seditionibus; quarum causa fuerat Pontius Pilatus, qui animos Iudaeorum pietate obstrictos laeserat. Ita duo exempla habemus Pilati in Iudaeos contemptus⁸. At in sequentibus paragraphis 63. 64, ubi mentio fit Iesu Nazareni, non commemoratur ulla calamitas Iudaeorum; etenim

annuam; vita § 423. Tito bellum Iudaicum proposuerat comprobandum; vide G. Karpeles *Geschichte der jüd. Lit.* I² 205.

¹ Suet. Dom. 8, 3sqq.; Plin. ep. IV 11, 5sqq.; Cassius Dio LXVII 14.

² Antiquitates in lucem prodierunt a. 93 vel 94 Domitiano imperitante. Vide Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1⁵, 453.

³ §§ 55—59.

⁴ §§ 60—62.

⁵ §§ 65 fin.—80.

⁶ § 65.

⁷ §§ 81—84.

⁸ Ant. XVIII 55: ἐπι καταλύσει τῶν νομίμων τῶν Ἰουδαϊκῶν ἐφ'ὄντησε.

in sententiis ad Christum respicientibus nihil investigare possumus seditionis sequentisque cladis Iudaeorum; nam Iosephus ipse mortem illius magistri habere non potuit pro incommodo suae gentis¹. Itaque miremur, quo iure huic de Iesu testimonio res ab Iudaeis Romae gestae asserantur verbis ipsis *ἑτερόν τι δεινόν*, iamque vero multo artiore invenias continuationem sententiarum, si testimonio expuncto enuntiatum § 65: *Καὶ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἑτερόν τι δεινόν ἐθορύβει τοὺς Ἰουδαίους* verbis introductum excipit finem paragraphi 62: *Καὶ οὕτω παύεται ἡ στάσις* (sc. orta propter opes templo demptas)², quae seditio profecto Iudaeis calamitatem gravem (*δεινόν*) attulerat, quia per vim erat suppressa. Tamen huic rei nimiam vim tribuere mihi non licere confiteor atque concedo Iosephum verbis paragraphi 65: *Καὶ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς χρόνους* trans paragraphos 63. 64 respicere potuisse ad antecedentes paragraphos 55—62, ubi mentio fit calamitatum illarum Pilati opera Iudaeis ingruentium, ita ut tamquam per excursus esset inserta orationi haec de Iesu narratio.

Sed hoc ciet suspicionem, quod Flavius, si testimonium germanum est putandum, Iesu Nazareni prius mentionem fecit quam eius antecursoris Ioannis³. Nam auctorem Iudaeum fugisse Ioannem esse praecursorem Iesu non sumemus, cum exploratum habeamus Pharisaeos praecipue, cuius sectae etiam

¹ Vide C. A. Kneller *Flavius Iosephus über Jesus Christus in Stimmen aus Maria Laach* LIII 1897, 162.

² Vide H. C. A. Eichstädt l. l. in quaestione II p. IV; B. Niese, De testimonio Christiano, quod est apud Iosephum ant. Ind. XVIII 63 sq., disputatio, Progr. Marburg 1893, IV sq.

³ Grave est, quod Alexander Petavius aliquo codice usus esse dicitur, in quo testimonium de Iesu coniunctum cum verbis de iudicio dei ex Pseudo-Iosephi libello *περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας* (Haverkamp II 2, 146 inde a verbis: *πάντες γὰρ δίκαιοι* ad p. 147 *παρανέμει*) excerptis exstabat in b. . II 9, ubi pariter atque in c. III antiquitatum libri XVIII duae seditiones illae Iudaeorum commemorantur. Revera hoc testimonium in illo belli Iudaici capite tenebat locum aptiorem quam antiquitatum ubi nunc legitur, quia positum est post Ioannis aetatem. Scholiasta ad verba illa de Iesu in b. I. adnotavit in margine: *ιστέον ὅτι τὸ τοιοῦτον ὠβέλιστα δικάως παρ' ἡμῶν, ἐπεὶ μηδὲ ἐν ἑτέροις ἀντιγράφοις τοῦτο εἴρομεν*. Vide E. Gerlach l. l. 106.

Iosephus aliquantum temporis fuerat, de cunctis rebus ad Christum eiusque doctrinam spectantibus satis edoctos fuisse¹.

His coactis fieri non potest, quin in verbis *κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον* paulum offendamur. Patet igitur testimonio de Iesu Nazareno interposito seriem rerum quodam modo interrumpi.

Age iam transeamus ad testimonium ipsum excutiendum, in quo singula enuntiata seorsum tractaturus sum.

Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς, σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χρῆ.

Primum ipsum verbum *Γίνεται* est suspiciosum, cum hoc loco nullam aliam vim habere possit nisi τοῦ ἀκμάζειν similemve². Iosephus *γίνεσθαι* persaepe usurpat in antiquitatibus et de rebus³ et de personis, iuxta quas constructum cum aliqua praepositione habet vim veniendi⁴ aut versandi⁵; coniunctum cum participio vel adiectivo vel nomine praedictivo et simpliciter positum nusquam abicit significationem Latini 'fieri, evadere, existere, nasci'⁶. Nullo autem loco antiquitatum Iosephus hoc verbum, ubicumque exstat solutum ac de personis dictum, posuit pro ἀκμάζειν⁷. Neque licet sumere *γίνε-*

¹ Vide supra 13 cum adnotatione 3.

² G. A. Müller l. l. 32 interpretari vult hanc formulam per 'oculos in se vertit, in publicum prodiit'.

³ Ant. XVI 24 *ἐδεργασίαι*; 46 *ἀρχή*; 58 *ἀντικατάστασις*; XVIII 310 *συμφορά*; XX 118 *ἐξθρα*, passim.

⁴ Ant. XVI 91: *ὡς δὲ ἀνῆλθεν εἰς τὴν Πώμην, ἐγένετο μὲν μέχρι τῆς Ἀκυληίας πόλεως Καίσαρι συντυχεῖν ἐπειγόμενος*; 336: *ὡς ἀνῆλθεν εἰς τὴν Πώμην καὶ περὶ τὴν αἰλὴν ἐγένετο*.

⁵ Ant. XVI 132 *γενόμενος ἐν τῷ ἱερῷ*; 253 *ὡς ἐν ταῖς ἀνάγκαις ἐγένετο*; 283 *γενόμενος ἐπὶ τοῦ φρουρίου*.

⁶ Ant. XVI 126: *ὡς μηδένα τῶν παρατυχανόντων ἐλεύθερον ἢ δοῦλον ἀπαθῆ γενέσθαι*; 133 *τοὺς υἱοὺς . . . βασιλέας γενέσθαι*; 205 *χείρων αἰγιγόμενος*; XVII 14 *γίνεται δὲ τῷ βασιλεῖ οὗτος (sc. παῖς) ἐκ τῆς τοῦ ἀρχιεροῦ θυγατρὸς*; vide XVIII 131. 132. 135.

⁷ Contr. Apionem Iosephus quattuor locis *γεγονὼς* participium posuit vi ἀκμάζειν indita: I 21. 280. II 14. 154 ed. Niese; vide E. Rohde opus. I 1901, 180 (*Rhein. Mus.* XXXIII 1878, 638). Libellus contra Apionem scriptus est postea quam antiquitates; vide Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1⁵, 453. Tamen *γίνεται*, *ἐγένετο* nusquam cunctorum Iosephi operum eam vim habet. Hic usus est proprius euangelii Ioannis; 1, 6: *ἐγένετο ἄνθρωπος, ἀπεσταλμένος παρὰ Θεοῦ, ὄνομα αὐτῷ Ἰωάννης*.

ται hic esse idem atque imperfectum verbi εἶναι, pro quo Iosephus plerumque scripsit ἦν. Atque ut hoc loco γίνεται esse praesens historicum concedamus, at Iosephi est consuetudo hominem, dico hominem, adhuc ignotum commemoraturi enuntiatum instituere ipsis verbis ἦν δὲ¹. Constat igitur verbum γίνεται hoc loco esse alienum ab Iosephi genere dicendi.

Ceteroqui haec sententia vix continet verba a Flavii elocutione discrepantia. At permultum laborant docti viri in verbis σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χρῆ. Quod Th. Zahn eandem fere sententiam in actis Pilati, quae spuria esse constat, reperiri nos admonet, haud ita grave videtur²; nam A. Berendts fieri potuisse demonstrat, ut ab auctore recensionis illius actorum Pilati, quae continet verba εἰ χρῆ μὲν καὶ ἀνθρώπων ὀνομάζειν σε, quia satis sero exstitit, antiquitates XVIII 63 sq. adhiberentur³. Luce autem clarius apparet verba εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χρῆ scribi non potuisse nisi a manu Christiani hominis, nimirum cum iis inhaereat ecclesiae doctrina Iesu originem habere a deo⁴. Praeterea facile est intellectu hanc sententiam de Christi divinitate confirmari verbis subinde sequentibus ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν ἡδονῆς τάληθῆς δεχομένων, neque quisquam cogitaverit Iosephum, ut qui Iudaeorum cultu obstrictus esse nunquam desineret, magistro Nazareno propterea divinam

¹ Ant. IX 239: Ἦν δὲ τις κατὰ τοῦτον τὸν καιρὸν προφήτης Ναοῦμος ὄνομα; XV 373 ἦν τις τῶν Ἑσσητῶν Μανάμμος ὄνομα. Vide praeterea etiam ant. VI 45. 295, passim.

² Recensionis B c. XI in Tischendorffii evangelii apoeryphis² 1876, 314 Iosephus Arimathenus Iesum sic alloquitur: οἱμοι, γλυκύντατε Ἰησοῦ, εἰς ἀνθρώπων φιλίε ἐξαισιώτατε, εἰ χρῆ μὲν καὶ ἀνθρώπων ὀνομάζειν σε, τὸν οἶα οὐδέποτε πεποιήκεν ἀνθρώπος θαύματα ἐργαζόμενον. Vide Th. Zahn *Forschungen zur Geschichte des neutest. Kanons* VI 1900, 302 adn. 3.

³ *Texte und Untersuchungen z. altchr. Lit.* XXIX 1906, 44, 1.

⁴ Vide Siebert *Die ältesten Zeugnisse üb. d. Christent. bei den röm. Schriftstellern.* Progr. Kaiserin Aug. Gymn. Charlottenb. 1897, 1. — G. A. Müller l. l. 14. 32; E. Schuerer l. l. I 547; Niese, Progr. Marb. 1893 IV. G. Jahn *Person Jesu*, Leiden 1911, 149 et ipse haec verba reicit; praeterea damnat ἦν γὰρ . . . δεχομένων, ὁ . . . ἦν, ἐγάγη . . . εἰρηκότων. Cetera ut genuina defendit. Argumenta eius sunt perpauca neque ullius auctoritatis.

originem fuisse existimasse, quod ille mirabilia egisset sapientiaque imbuisset homines veritatis diligentes¹. Quin ne Moyssem quidem, qui ei ut Iudaeo homini debebat maioris esse auctoritatis atque gravitatis quam Iesus ille paterno cultu egressus, omnino humana specie exiit, immo vires tantum ipsi divinas quasdam infuisse aperte confitetur². Neque Elisaei prophetae, quem divinitus afflatum esse censet³, de ortu ac natura humana dubitat. Inde cognoscimus eam sententiam de origine Iesu divina minime concinere cum Flaviano ingenio verbaque *εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χροή* certo spuria esse. Sed his verbis extrusis nihil iam restat, quod genuinum esse possit, nisi Iesum Pilati aetate vitam egisse, virum sapientem. Quod vero primum verbum *γίνεται* ipsum est positum ratione ab Iosepho aliena, auctoritati huius enuntiati valde nocet totius.

¹ *Ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν ἰδονῆ τάλιθῆ δεχομένων*⁴.

Παράδοξος adiectivum multis locis antiquitatum legitur et cum aliis substantivis⁵ coniunctum et cum voce *ἔργον*⁶. Etiam verba *ἰδονῆ δέχεσθαι* sunt multifariam ab Iosepho posita⁷. At *ποιητής* vocem Flavius nulla alia vi usurpavit nisi Latini 'poeta'⁸, et Niese⁹ suo iure hoc vocabulum in suspicionem vocat, utpote quod hanc ipsam significationem etiam in libris sanctis exhibeat¹⁰. Etiam *διδάσκαλος* vox valde sapit

¹ Vide E. Gerlach l. I. 101.

² Ant. III 318: *καὶ πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα τεκμήρια τῆς ἐπέθ ἄνθρωπὸν εἶσι ἐννάμεως αὐτοῦ.*

³ Ant. IX 183 fin. *δύναμιν εἶχεν θείαν.*

⁴ Haec verba Isidorus Pelusiota, qui vixit V. saeculo, alacri animo attulit demonstrandi causa, quousque veritatis Iosephus processisset; l. IV ep. 225 (Patrologia Graeca ed. Migne 78, 1319 sq.): *ἐγὼ δὲ λίαν θαυμάζω τάνδρος ἐν πολλοῖς μὲν τὸ φιλόληθες. Μάλιστα δὲ ἐν οἷς εἶπε· διδάσκαλος κτλ.*

⁵ Ant. II 347 *λόγος*; III 1 *σωτηρία*; VI 171 *ἀνήρ*.

⁶ Ant. IX 182; XII 63.

⁷ Ant. XVII 329 *τὸ ἰδονῆ δεχόμενον τοὺς λόγους*; XVIII 6 *καὶ ἰδονῆ γὰρ τὴν ἀκρόασιν ὧν λέγοιεν ἐδέχοντο οἱ ἄνθρωποι*; res agitur de Iudaeis, qui libenter Iudam Gaultanitam eiusque socios populam ad seditionem cientes sequuntur.

⁸ Ant. I 16.

⁹ Progr. Marb. 1893 p. V.

¹⁰ Iac. 1, 22 *ποιητής λόγον*; 25 *ποιητής ἔργον*; vide Matth. 11, 2 *τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ*; *ἔργα ποιῆν*: Ioh. 5, 20, 36; 7, 8; 10, 38; 14, 12; 15, 24; in Iosephi antiquitatum libris *μιμητής* . . . *ἔργων* tantum inveni ant. IX 44.

ingenium Christiani hominis, praesertim cum coniuncta sit cum *ἀνθρώπων τῶν ἡδονῆ τὰληθῆ δεχομένων*, quae vis amplificata huius vocabuli ut Iosepho¹ inusitata ita euangeliis est pernota². Ad id demonstrandum afferre mihi liceat imprimis Matth. 22, 16, ubi Pharisaei Iesum fallere student, *καὶ ἀποστέλλουσιν αὐτῷ τοὺς μαθητὰς αὐτῶν μετὰ τῶν Ἡρωδιανῶν λέγοντας· Διδάσκαλε, οἴδαμεν ὅτι ἀληθῆς εἶ καὶ τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ἀληθείᾳ διδάσκεις*³. Nec minus *ἀσύνδετον* illud: *Ἔργων ποιητῆς, διδάσκαλος ἀνθρώπων* abhorret a Flaviana elocutione⁴.

Deinde iam quaeritur, num sensus, qui in hisce verbis est, probandus sit. Si hoc enuntiatum seorsum per se exstaret neque respiceret ad antecedentem sententiam *εἴγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χροή*, sensus verborum nobis non improbetur; nam etiam aliorum virorum Iosephus commemorat mirabiles res. Ant. III 317 dicit de Moyse: *θαυμαστὸς δὲ ἀρετῆς ὁ ἀνὴρ καὶ τῆς ἰσχύος*. Sed totum enuntiatum, quod voce γὰρ adnectitur, non habet alium finem nisi ut prior sententia *εἴγε* . . . exponatur. Similemque ratiocinationem reperimus in euangelio Lucae 5, 26: Iesus deum se probat, cum efficiat, ut homo quidam claudus ilico reficiatur ac surgere possit. Miro igitur opere confecto cuncti, qui adsunt, eum pro deo agnoscere non dubitant: *καὶ ἔξστασις ἔλαβεν ἅπαντας, καὶ ἐδόξαζον τὸν θεὸν καὶ ἐπλήσθησαν φόβου λέγοντες, ὅτι εἶδομεν παράδοξα σήμερον*. Nimirum qui est *ποιητῆς* tanti *παραδόξου ἔργου*, is non est homo, immo deus⁵.

Neque minus apparet etiam verba *διδάσκαλος ἀνθρώπων* . . . valde sapere Christianorum sectae doctrinam. Iesus in euang.

¹ Vide ant. XX 41 *διδάσκαλος βασιλεὶ ἀπρεπῶν ἔργων γενόμεος*.

² Matth. 8, 19; 12, 38; 19, 16; 22, 24. 36; Marc. 4, 38; 9, 17. 38; 10, 17. 20. 35; 12, 19. 32; 13, 1; Luc. 3, 12; 7, 40; 9, 38 passim.

³ Eadem referuntur Marc. 12, 14.

⁴ Vide ant. VI 294: *ἐγένετο δὲ ἀνὴρ δίκαιος καὶ χρηστὸς τὴν γένειν καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα φίλος τῷ θεῷ*. XI 121, XII 433; exemplorum numerus perfacile augeri potest (cave, ne compares hoc *ἐγένετο* cum testimonii verbo *γίνεται* [vide supra 19sq.]. Hoc *ἐγένετο* exstat non absolutum sicuti testimonii *γίνεται*, verum coniunctum cum substantivo et adiectivis habetque vim ἴν formulae, id quod ex paragraphis antecedentibus apparet.).

⁵ Vide Io. 11, 47sq.: . . . *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι . . . ἔλεγον· Τί ποιῶμεν, ὅτι οὗτος ὁ ἄνθρωπος πολλὰ ποιεῖ σημεῖα;*

Io. 18, 37 ad Pilatum dicit: *Πᾶς ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας ἀκούει μου τῆς φωνῆς*¹. Atque Iosephus, licet alios praeceptores illustres non dubitaverit numerare inter viros praestantissimos verumque appetentes², tamen procul dubio ne eos homines laudaret ut veritatis diligentes cavit, qui haberentur inter Iudaeorum adversarios, praesertim cum Iudaeorum maximeque Pharisaeorum animos hoc de nova secta iudicio acerrime fuerit laesurus.

Praeterea Iosephus vix populum suum ethnicis recte commendaverit, si de Iesu sectatoribus, quippe qui ex Iudaeis orti cunctis hominibus invisus essent, benevole iudicaret. Quod C. Fr. Boehmert verba *ἀνθρώπων . . . δεχομένων* nonnisi ad Iudaeos pertinere sentit veram Iesu doctrinam accipientes³, non iure dicit; nam infra aperte scriptum legimus: *Καὶ πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ*. Nonnulli denique, qui in *τῶν ἀληθῶν δεχομένων* verbis offenduntur ac tamen, quae traduntur, conservare student, *τῶν ἀληθῶν* mutant alii in *τῶν ἀληθῶν*⁴ h. e. insolita, nova, alii in *καὶνὰ*, quod deinde ab interpolatore mutatum esse censent⁵. At minime eam sententiam mutare licet, cuius verba similibus locis Novi Testamenti fulciuntur. Immo retinenda sunt, et negare cogimur totum enuntiatum *ἦν γὰρ . . .* de Iesu eiusque discipulis dictum Iosephi ipsius esse genuinum⁶.

Καὶ πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο.

In verbis ipsis neutiquam offendimur. Neutrum *τὸ Ἑλληνικὸν* pro *τῶν Ἑλλήνων* ponitur secundum Iosephi consuetudinem⁷, neque id invenitur in euangeliiis. *Ἐπάγεσθαι* verbum 'sibi adducere, pellicere' iam a Thucydide usurpatur, cuius

¹ Vide etiam II Thess. 2, 10: *Τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας οὐκ ἔδεξαντο.* — *Τὸν λόγον δέχεσθαι* h. e. verum accipere, invenitur act. 8, 14; 11, 1; 17, 11; Luc. 8, 13; Iac. 1, 21; I Thess. 1, 6; 2, 13.

² Vide Iosephi de Moysae et Elissaeo iudicium supra 21, item de Essenis bell. Iud. II 119sq., ant. XVIII 18sqq. ³ L. I. p. 169.

⁴ Vide Fr. Ad. Heinichen, Eusebii scripta historica vol. III 1870, 647.

⁵ Vide Th. Reinach l. I. 11.

⁶ In eo conveniunt G. A. Müller l. I. 34; E. Schuerer l. I. I 547; I. C. L. Gieseler l. I. 83, 1. ⁷ Vide v. Gutschmid, opusc. IV 353.

exemplum Iosephum esse imitatum non ignoramus¹. Quidam vero hoc loco motum per Iesum effectum² commemorari putant et verbo *ἐπηγάγετο* supponere student significationem seditionis cuiusdam vel tumultus rati huc spectare etiam verba infra sequentia, quae Iesu accusationem continent *καὶ αὐτὸν ἐνδέξει*³. Sed hic sensus eius verbi nulla re probatur, nedum postuletur. Praeterea autem ad hanc interpretationem male quadrat vocabulum in fine testimonii scriptum *ἀγαπήσαντες* significationis violentiae sane expers. Restat igitur, ut *ἐπάγεσθαι* vertamus in simplex ‘secum ducere, sibi adducere’, neque iam profecto in eo verbo offendimur⁴.

At quaeritur, num fides habeatur nuntio Iesum ipsum praeter Iudaeos etiam Graecos sibi conciliasse. Nos enim nihil eius rei novimus nisi feminam quandam Samaritanam ab eo traductam ad religionem Christianorum⁵. Quare, si verba de Graecis conservare volumus, sumere cogimur Flavium haec de Iesu scripsisse sua ipsius tempora respicientem, quibus nova secta iam propagata erat usque ad Graeciam et Italiam⁶. Sed ut Iosephus ipse ita scribere potuerit⁷, tamen concedendum est etiam Christianum interpolatorem ea verba serere potuisse, cuius temporibus hanc sententiam de Iesu cultu ad Graecos quoque prolato fortasse etiam maiore iure pronuntiare licebat quam Iosephi aetate. Praeterea vero Pauli sententia ex his verbis elucere videtur Iesum euangelium praedicavisse

¹ Hans Druener *Untersuch. über Iosephus*. Diss. Marburg 1896, 12; vide Thuc. V 45, 1: *μηὲ καί, ἦν ἐς τὸν δῆμον τὰτα λέγουσιν, ἐπαγάγονται τὸ πλῆθος καὶ ἀποσθῆν ἡ Ἀργείων ξυμμαχία*; Philo vit. Moys. 2: *πάντας γὰρ ἐπάγεται καὶ συντρέφει*.

² Mira est Muelléri sententia, qui motum intellegi posse opinatur de animis sectatorum excitatis l. l. 11.

³ G. A. Müller l. l. 35; Th. Reinach l. l. 7. 11.

⁴ Vide ant. VIII 380; XI 122; XVII 219; XIX 341.

⁵ Io. 4, 6sq.

⁶ Vide v. Gutschmid l. l. 352; G. A. Müller 36; K. Wieseler l. l. 93; Fr. Ad. Heinichen l. l. 636.

⁷ A. v. Gutschmid l. l. 352 censet Iosephum hoc potius errare potuisse quam interpolatorem Christianum; ergo hoc totum enuntiatum genuinum esse iudicat.

et Iudaeis et Graecis, h. e. ethnicis¹. Ita fit, ut hoc enuntiatum possit esse et auctoris ipsius genuinum et interpolatum a falsario, qui in his verbis Flavianae elocutionis peritum se praebet.

Ὁ χριστὸς οὗτος ἦν.

Primum est mirum, quod hoc enuntiatum nulla coniunctione cum antecedenti sententia conectitur; Iosephus enim assidue aliam sententiam alteri asserit voce δὲ vel γὰρ similive modo; unum certe exemplum afferre mihi liceat ant. X 81 sq.: . . . ὁ παῖς αὐτοῦ διαδέχεται (sc. τὴν βασιλείαν) Ἰωάννης τοῦνομα τρίτον καὶ εἰκοστὸν ἴδῃ ἔτος γεγονώς. καὶ οὗτος μὲν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐβασίλευσε.

Praecipue autem sensus verborum est valde suspiciosus, quippe quibus confessio insit Iesum esse Messiam². Cum igitur nemo nisi qui Christi cultui erat deditus, nedum Iudaeus homo ita de Iesu iudicare posset, ii docti viri, qui vel hoc enuntiatum conservare pervelint, vario modo huic loco succurrere studuerunt. Sunt, qui censeant εἶναι hic vertendum esse in *νομιζέσθαι*, *λέγεσθαι*; sed optimo iure H. C. A. Eichstaedt eam interpretationem reiecit, cum haec vis εἶναι verbi nullo loco exhibeatur³. Alii Hieronymo nisi, qui hoc enuntiatum vertit in 'et credebatur Christus esse', proponunt loco ἦν substituendum esse *ὠνομάζετο* vel *ἐνομιζέτο*⁴. Sed ita textum mutare minime licet; nam Hieronymus sensum ita variasse potest ideo, quod eum digniorem putabat Iudaeo auctore. Neque magis rem producant ii, qui brevi sententia ant. XX 200 τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ in subsidium vocata post ὁ articulum ponere volunt *λεγόμενος*⁵; cum propter verbum ἦν sensus maneat immutabilis⁶. Textum vero ob id

¹ Unum exemplum etiam hoc loco praebeo I Cor. 12, 13: Ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες.

² Vide E. Schuerer l. I. I 547; G. A. Müller l. I. 38; v. Gutschmid l. I. 353; I. C. L. Gieseler l. I. 83, 1; G. Volkmar l. I. 336.

³ Quaestionibus sex super Flaviano de Iesu Christo testimonio auctarium II Iena 1842, 11 sqq.; E. Schuerer l. I. I 547.

⁴ De hac re inspicias G. Volkmar l. I. 342; F. X. Funk *Lit. Rundschau für d. kath. Deutschland* XVI 1890, 363; Hieronymus de script. eccl. c. 13.

⁵ G. A. Müller l. I. 39 sq.; Th. Reinach l. I. 12.

⁶ Etiam quaeritur, cur *λεγόμενος*, si revera quando ant. XVIII existi-

ipsum, quia suspicioni est, nullo testimonio allato mutare vetatur; nam nostrum est difficultates superare, non evitare. Sed cum Iesum esse Messiam confiteri nemini in mentem venire posset nisi Christiano vere credenti, inde sequitur, ut haec verba ob eam rem Iosepho abrogari oporteat. Adde huc, quod neque significatio vocis *Χριστός* explicatur, quam formulam Graeci tum quidem per se satis perspicue intellegere nondum potuerunt¹.

Καὶ αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ' ἡμῶν σταυρῶ ἐπιτειμηκότος Πιλάτου οὐκ ἐπάσαντο οἱ τὸ πρῶτον ἀγαπίσαντες.

Vocabulum *ἐνδείξις* 'indicium' nihil habet suspicionis. Ant. XVI 240 legimus: *Εἰς τὸ τιμωρήσασθαι τοῖς ἴσοις τοὺς ἐνδείξιμένους ἀπηρτίζετο*, XIX 33 *τοῦτον ἐνδείκνυσιν Τιμίδιος ἐχθρός*. Item *τῶν πρώτων ἀνδρῶν* est genus dicendi Iosephi proprium. Ant. XVIII 98 narratur principes Parthorum esse necatos: *Οἱ τε πρῶτοι τῶν τῆδε ἐκτείνοντο ἀνδρῶν*². Verba *παρ' ἡμῶν* Niese Iosepho abrogavit; dicit enim Flavii esse consuetudinem scribere *παρὰ Ἰουδαίους* vel similia, cum nusquam nisi in prooemiis per pronomem personale Iudaeos significare soleat³. Sed C. A. Kneller complura exempla attulit, quibus doceret etiam media in narratione rerum continua id pronomem esse adhibitum⁴. Attamen suspicio Niesei non tollitur. Primum est observandum Iosephum nusquam suorum librorum *οἱ πρῶτοι* cum pronomine personali coniungere⁵. Praeterea auctor antiquitatum hoc pronomem ubique ita exhibet, ut semet ipsum quoque sub eo intellegat. Ita ant. XVIII 11 quidem scribit: *Ἰουδαίοις φιλοσοφία τρεῖς ἦσαν*, 25 *καὶ φιλοσοφεῖται μὲν Ἰουδαίοις τασάδε*, nimirum cum ipse non esset omnium trium philosophorum scholarum, dicit *Ἰου-*

terit, postea sit extrusum, cum ant. XX 200 *τοῦ λεγομένου* servatum sit intactum; vide E. Gerlach l. l. 95.

¹ Hoc recte animadvertit B. Niese, Progr. Marb. 1893 p. V; nonnulla quidem praeterea contra testimonii auctoritatem ab eo allata a Knellero sunt refutata; vide B. Niese l. l. V; C. A. Kneller l. l. 15. 165.

² Vide etiam ant. XVIII 99; XX 119. 123. 125. 132.

³ Progr. Marb. 1893 p. V.

⁴ L. l. 15.

⁵ Ant. XI 141 *τοὺς πρώτους τοῦ λαοῦ*; XX 135 *τοὺς τῶν Ἰουδαίων πρώτους*.

δαίοις; sed XVIII 29: *Τῶν ἀζύμων τῆς ἐορτῆς ἀγομένης, ἣν πάσχα καλοῦμεν*; XVIII 55: *Πιλᾶτος δὲ ὁ τῆς Ἰουδαίας ἡγεμῶν . . . ἐπὶ καταλύσει τῶν νομίμων τῶν Ἰουδαϊκῶν ἐφρόνησε, προτομὰς Καίσαρος . . . εἰσαγόμενος εἰς τὴν πόλιν, εἰκότων ποίησιν ἀπαγορεύοντος ἡμῖν τοῦ νόμου*¹. Id praecipue exemplum manifesto demonstrat, quam diligentem Iosephus in hac re sese praestet: *ἐπὶ καταλύσει τῶν νομίμων τῶν Ἰουδαϊκῶν* intellegendum est ex cogitatione Pilati, *ἡμῖν* e mente Iosephi². Itaque, cum Flavius anno 37 vel 38 natus nequaquam inter Iesu accusatores haberi possit, concludere cogimur verba *παρ' ἡμῖν* esse spuria atque confitendum est eum, quicumque hunc antiquitatum locum sive mutavit sive totum interpolavit, non satis fuisse peritum Flavianaee elocutionis³.

Deinde iam mirum est verbum *ἐπιτιμῶ*, quod quotienscumque eius vis 'multam irrogare' postulatur, genetivum vel etiam accusativum secum fert⁴, hoc loco constructum esse cum dativo. Tamen huic diverso usui nimium pondus attribuere nolim, cum verbi significatio perfacile mutari possit in 'multare aliqua re'. Sed gravius est hoc vocabulum nullo alio loco Iosephi librorum, quantum video, inveniri.

Ἀγαπήσαντες denique forma magnas praebet difficultates. Negari quidem non potest etiam alioqui aoristi participium coniunctum esse cum *τὸ πρῶτον*, quod et ipsum est Iosephi elocutionis⁵: Ant. XIX 191: *Ὡς καὶ τοῦ παντὸς ἐπιβουλεύματος δόξειε ζοινωνεῖν τὸ πρῶτον συνθεμένων*; itemque concedendum est Flavium permultis locis *ἀγαπᾶν* verbum usurpasse⁶. At tamen hoc quoque vocabulum hoc praesertim loco suspicioni sit, quia persaepe in libris sanctis ad significandum

¹ Ant. VIII 46: *Καὶ αὐτὴ μέχρι νῦν παρ' ἡμῖν ἡ θεραπεία πλεῖστον ἰσχύει*; XV 50: *Ἐορτὴ δὲ ἐστὶν παρ' ἡμῖν*; XV 398; XVIII 38 fin.

² Etiam in testimonio de Ioanne prolato Iosephus hanc consuetudinem observat ant. XVIII 116—119.

³ Vide B. Niese, Progr. Marb. 1893 p. V.

⁴ Aeschines 1, 113: *Τοῖς ἐξάρτοις ἐπιτιμῶσατε ταλάντων ἐκάστω*.

⁵ *Τὸ πρῶτον* exstat praeter numerosos alios locos ant. XII 273; XIX 187.

⁶ Ant. VI 206; VII 269; VIII 198; XI 339; XII 166. 173; XIII 289; XVIII 245; passim.

studium erga deum eiusque filium¹. Huc accedit, quod eadem iisdem argumentis confirmantur in antiquitatibus et in prima Ioannis epistula 5, 1: *Πᾶς ὁ πιστεύων, ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ χριστός, ἐκ τοῦ Θεοῦ γεννῆται, καὶ πᾶς ὁ ἀγαπῶν τὸν γεννήσαντα ἀγαπᾷ τὸν γεγεννημένον ἐξ αὐτοῦ*. Hic exponitur Iesum a nullo diligi posse, nisi qui eum pro Messia et dei filio agnoscat; illic in sententia ὁ Χριστὸς οὕτως ἵν' causa latet sectatorum in Iesum pietatis diuturnae. Neque vero quemquam fallat, quam arte sequens enuntiatum καὶ αὐτὸν . . . οἱ τὸ πρῶτον ἀγαπήσαντες² cum antecedente ὁ Χριστὸς οὕτως ἵν' cohaereat³, quod de Iesu divinitate iudicium iam supra quamvis caute et obscure est pronuntiatum: *Εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χροί*. His explicatis facere non possum, quin de auctoritate etiam huius enuntiatum valde dubitem.

Ἐράνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν τῶν Θεῶν προφητῶν ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρηκότων.

Ἀσύνδετον illud: *Ἐχων . . . ζῶν* prorsus abhorret a Flaviano genere dicendi. In ceteris quidem verbis ipsis vix offendimur.

Quod autem ad sensum pertinet, iam Havercamp Iosephum ea pro veris habere potuisse negavit *τῶν Θεῶν . . . πάλιν ζῶν*⁴. Ac profecto haec verba cum primis nostram suspicionem cient, licet G. A. Mueller ex praeiudicata opinione id neget⁵. Voce γὰρ enim sententia artissime cum priore enuntiato constringitur, cum causa praeter divinitatem Iesu altera proferatur, cur discipuli fidei erga dominum steterint; est videlicet eius resurrectio. Haec autem verba de Christi reditu dicta esse possunt ab homine vere Christiano tantum atque

¹ Io. 8, 42; 14, 15; ib. 23. 24. 28; I ep. Io. 4, 10. 11. 20. 21; Th. Reinach l. I. 12 eum Gutschmidio ἀγαπήσαντες mutare vult in ἀπατιθέντες. Sensus est laudandus, sed nobis licere negem locum tam dubium mutare.

² Vide Ephes. 6, 24: πάντων τῶν ἀγαπῶντων τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν.

³ Etiam ob eam rem coniectura Reinachii et v. Gutschmidii improbanda est. Vide supra adn. 1.

⁴ Iosephi operum ed. vol. I 877 adn. n.

⁵ G. A. Müller l. I. 41.

abroganda Iudaeo auctori¹. Quodsi ea expunguntur, etiam sequentia τῶν θείων προφητῶν . . . εἰρηκότων necesse est extrudantur, quoniam non habent, quo referantur.

Εἰς ἔτι τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φῦλον.

Haec verba nihil habent difficultatis. Si Iosephus in animo habuisset de Iesu nonnulla memoriae tradere, tale aliquid in fine testimonii de secta Christianorum desideraretur. Quare fieri potuit, ut Flavius ita de Christianis scriberet, si modo eos commemoratione dignos iudicabat.

Iamque contendamus ad finem huius capituli. Cognitum habemus has sententias esse hominis Christianorum doctrina imbuti et alienas ab Iosephi cum elocutione tum ingenio: *Ἐγὼ ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χολί. Ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν ἰδονῆ τάληθῆ δεχομένων . . . Ὁ χριστὸς οὗτος ἦν . . . οὐκ ἐπαύσαντο οἱ τὸ πρῶτον ἀγαπήσαντες. Ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν τῶν θείων προφητῶν ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρηκότων.* Quae Iosephi esse possunt, perpauca sunt: *Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς, σοφὸς ἀνήρ. . . . Καὶ πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο . . . Καὶ αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ' ἡμῖν σταυρῶ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου . . . Εἰς ἔτι τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φῦλον.* Sed vel in his verbis occurrunt quaedam ab Iosephi usu discrepantia. Ac primum quidem Iosephus *γίνεσθαι* eo, quo hic usurpatur, sensu nusquam exhibet. Deinde *πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ* suspicionem eiere possunt, ni forte Flavius haec ex sua aetate intellexit. *Ἐπιτιμῶ* porro cum dativo supplicii constructum est inusitatum. Adde huc, quod *παρ' ἡμῖν* est positum alienum ab auctoris consuetudine. Iosephus igitur has de Iesu sententias hoc fere modo pronuntiaturus fuisse putandus est: *Ἦν δὲ τότε δὴ Ἰησοῦς, ὁ καὶ λεγόμενος Χριστός, σοφὸς ἀνήρ, ὃς πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο. Καὶ ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἀνεσταυρώθη Πιλάτου κελεύοντος. Ἄλλ'*

¹ Vide E. Schuerer l. l. I 547; I. C. L. Gieseler l. l. 83; G. Volkmar l. l. 336; K. Wieseler l. l. 93.

εἰς ἔτι νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φῦλον. Sed ea sint minora, quam quae Iosephum commoverint, ut Iesu hoc loco ipso mentionem faceret. Attamen ex Iosephi Iudaicae archaeologiae libro XVIII antiquum textum de Iesu Nazareno genuinum eumque Christianis molestum postea a Christiano homine nimis studioso esse expunctum sumere non dubitarem, nisi essent argumenta commemorationi Iesu in antiquitatibus repugnantia illa, quae supra 5sq., 10—17 contuli. Sin autem Iosephus Iesum commemorare in animo habebat, eius imprimis interesse debuit demonstrare Iudaeos recte fecisse, cum Christum accusarent capitisque damnarent. Sed utut res se habet, ex loco, qualis hodie legitur, minime licet aliquid testimonii rebus de Iesu persona traditis fidem esse habendam ducere, cum verba illa nimis a Christianis interpolatoribus sint mutata, quam unde aliquid certum quamvis exiguum colligere audeamus.

Atque alio quoque antiquitatum loco Iesu Christi nomen est nuncupatum. Origenes contr. Cels. I 47; II 13, comment. ad Matth. X 17¹ Iosephi fuisse opinionem narrat Hierosolyma concidisse ob Iacobi mortem iniustam. Cum hodie Flavianum illud testimonium non legamus, inde sequitur, ut id aut primitus genuinum fuerit posteaque extrusum aut spurium in nonnullis tantummodo codicibus exstiterit. Est quidem verisimilius Iosephum ipsum haec de Iacobo dixisse quam Christianum interpolatorem atque illa verba posterioribus temporibus ab Iudaeis nimis religiosis esse extrusa. Verum haec quaestio vix umquam satis diiudicari poterit.

At hodie alia verba de Iacobo leguntur. In nono capite libri XX narratur Ananum minorem summum sacerdotem factum animo fuisse vehementi atque audaci sectamque Sadducaeorum secutum, qui εἰσὶ περὶ τὰς κρίσεις ὡμοὶ παρὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους (§ 199); pergiturque Iosephus § 200: *Ἄτε δὴ οὖν τοιοῦτος ὢν ὁ Ἄνανος, νομίσας ἔχειν καιρὸν ἐπιτίθειον διὰ τὸ τεθνήσκει μὲν Φῆσιον, Ἀλβῖνον δ' ἔτι κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπάρχειν, καθίζει συνέδριον κριτῶν καὶ παραγαγὼν εἰς αὐτὸ τὸν ἀδελφὸν Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ, Ἰάκωβος ὄνομα αὐτῷ, καὶ τινας*

¹ Vide supra 7sq.

ἑτέροισι, ὡς παρανομησάντων κατηγορίαν ποιησάμενος παρέδωκε λευσθησομένους.

Etiam huius loci, quantum ad Iesum pertinet, de auctoritate docti viri inter se dissentiunt.

Quod quidem nonnulli consensum codicum in subsidium vocant¹, hoc nihil refert, cum ex iis de fide alicuius loci praesertim ad Iesum respicientis argumentum ducere non liceat; vide, quae supra explicaverim². At quaedam aperte demonstrare mihi videntur hunc locum de Iesu non esse interpolatum. Primum cum iis consentio, qui non dubium esse censent, quin falsator, si haec de Iacobi nomine additamenta fecisset, ut homo vere Christianus religionisque studiosus Iacobo voci *Αἰχαιος* cognomen additurus fuerit³. Praeterea E. Gerlach recte animadvertit hoc loco *Χριστὸς* appellationem nihil aliud significare nisi cognomen ipsum, cum ant. XVIII 63 sit nomen dignitatis divinae⁴. Et quidem Iosephi erat ut historici diligentis hunc Iacobum discernere a duobus aliis, quorum et ipsorum internoscendi causa nominat alterum Isaci et Rebeccae filium⁵, alterum Iudae Galilaei⁶; eandemque ob rem etiam Iesum aliquo attributo a ceteris multis eiusdem nominis viris distinguere debuit⁷. Nec denique metuendum erat, ne Flavius his de Iesu additamentis odium ethnicorum in suam gentem augetet. Nam priore testimonio uberiori ant. XVIII 63sq. expuncto nemo sive Romanus sive Graecus ex his verbis in Iudaeos vitium iacere potuit.

Ita concedatur Iosephum hoc uno loco perquam concisis verbis Iesu personam perstringere potuisse.

¹ K. Wieseler l. l. 99sq. ² 5sq. ³ Vide E. Gerlach l. l. 119.

⁴ L. l. 120. ⁵ Ant. I 257sq. ⁶ Ant. XX 102.

⁷ Vide indicem Niesei, ed. vol. VII 41 s. v. ⁷ *Ἰησοῦς*.

Caput II

De Plinio et Traiano

Cum nonnulli docti viri auctoritatem cunctarum epistularum inter Plinium et Traianum mutuarum in dubium vocarint, meum est, priusquam duas illas de Christianis epistulas tractaturus sum, quae sub numeris 96 et 97 leguntur, in totum hunc librum epistularum inquirere, utrum existimandus sit fide dignus an spurius. Sed quia argumenta obtrectatorum et defensorum auctoritatis epistularum iterum atque iterum sunt tractata, in hac quaestione gravissimorum tantummodo argumentorum rationem esse habendam censi.

Omnium quidem, qui τὴν ἀθρητίαν Plinii de Christianis interrogationis rescriptique Traiani refellere studuerunt, P. Hochart eo est progressus, ut Plinium, quem legatum pro praetore Bithyniae provinciae fuisse e litteris liquet, unquam ibi versatum esse negaret¹. Quod ad probandum excutit etiam inscriptiones² ad Plinium respicientes, quae numero sunt quattuor. Harum tres CIL V 5263, 5264, 5667 nihil probare licet concedamus, tamen restat quarta inscriptio CIL V 5262, quam reddo a Mommseno restitutam³: 'C. Plinius L(uci) f(ilius) Ou(fentina) Caecilius [Secundus co(n)s(ul)] augur legat(us) pro pr(aetore) provinciae Pon[ti et Bithyniae] consulari potesta[te] in eam provinciam e[x] s(enatus) c(onsulto) missus ab] imp(erator) Caesar(e) Nerva Traiano . . .'. Hunc titulum etsi

¹ *Etudes au sujet de la persécution des Chrétiens sous Néron*, Paris 1885, 117—143.

² Hae sunt CIL V 5263, 5264 Comi repertae, CIL V 5262 Mediolani, CIL V 5667 Fegii, in vico prope Comum sito.

³ *Histor. Schr.* I 442sq.; Dessau, *Inscr. sel.* 2927.

Mommsen non suis oculis vidit¹, inspexit v. d. Ios. Variot, qui, id quod summi est momenti, expressis verbis in secundo versu inscriptionis PON litteras h. e. Ponti se legisse dicit². Tamen P. Hochart inde de Plinio provinciae illius administratione functo aliquid argumenti ducere non modo aspernatus est, verum etiam inscriptionem velut falsam reiecit. Offenditur enim, quod in eo lapide desideretur amplissimus Secundi honor, h. e. consulatus, qui in duabus inscriptionibus V 5263 et 5667 primum post nomen locum teneat³; neque in his duabus inscriptionibus quidquam de provincia Bithynia legi, sed de Ponto tantum⁴; huc accedere, quod illis temporibus Bithynia non habita sit pro Ponti parte neque etiam ab imperatore, sed a senatu illius provinciae magistratus nominari sint soliti⁵. Quarum rationum nulla probari potest. Primum summi est momenti, quod in fine primi versus lacuna hiat, quam ex comparatione duarum inscriptionum V 5263 et 5667⁶ etiam ab Hochartio pro genuinis acceptarum cogimur explere verbis 'Secundus cos', quod iam Mommsen recte fecit. Praeterea Pontum et Bithyniam ex Antonii temporibus ut unam provinciam per unum eundemque magistratum administrari esse solitam satis scimus e titulis compluribus, qui provinciam 'Pontum et Bithyniam' appellant (CIL XIV 2925)⁷. Cum res ita se habeat, firmatur supplementum a Mommseno propositum 'Pon[ti et Bithyniae]', quo alterum argumentum Hocharti refutatur. Atque optime accedit altera Traianeae aetatis inscriptio XIV 2925, ubi honores dedicantur 'Tertullo cos. pro consuli provinci[ae Asiae] proconsuli provinciae Narbo[nensis] legato pro praetore Divi Traiani [Parthici] provinciae Ponti et Bith[yniae]'⁸. In hoc quoque titulo post nomen consulatum invenimus commemoratum Tertullumque a Traiano ipso esse missum legatum pro praetore in provinciam 'Pontum et Bithyniam'⁹

¹ Ib. 110.

² *Revue des quest. hist.* XXIV 1874, 99.

³ L. I. 127; vide etiam 142sq.

⁴ L. I. 125.

⁵ L. I. 127.

⁶ Habet enim haec uterque titulus: 'C. Plinio L. f. Ouf. Caecilio Secundo cos'.

⁷ Complures collegit Brandis in PWR III 525. 527.

⁸ De hac inscriptione inspiciendus est Th. Mommsen *Hist. Schr.* I 416.

⁹ Afferro praeterea ex Mommseno l. I. 444sq. CIL XI 5272, ubi etiam

legimus, unde apparet Traianum revera sibi ius illi provinciae magistratus designandi sumpsisse. Quod Plinius verbis expressis appellatur 'legatus pro praetore consulari potestate in eam provinciam ex s. c. missus', quod optime Mommsen restituit, ita est intellegendum: quamquam ab imperatore mittitur legatus pro praetore, quae potestas magistratibus a principe designatis indi solita est¹, tamen habet potestatem proconsularem, quae attribuebatur magistratibus a senatu missis², h. e. provincia sub senatus potestate esse non desiit. Cum igitur causae ab Hochartio contra inscriptionis auctoritatem congestae nihil valeant ipseque titulus perfacile intellegatur, habendus est pro genuino ac nostro iure dicemus Plinium revera Ponto et Bithyniae provinciae Traiani iussu praefuisse.

Sed sunt etiam, qui totum illum epistolarum librum pro interpolato habeant. Fieri enim potuisse negant, ut inter illos duos viros intra tam exiguum spatium tam multae epistulae mutuo darentur³, praesertim cum imperator plurimis rebus multo gravioribus occupatus esset, quam qui ad tales nugae, quales Plinii epistulis continentur, respondere dignaretur⁴; neque sumendum esse Plinium, qui sane perquam peritus iuris legumque fuisset, toties de tot rebus a principe consilium petivisse⁵. Atqui, cum Plinius XVII fere menses in Bithynia sit versatus⁶, numerus epistularum ab eo missarum non tantus est, ut mireris. Dedit enim sexagies semel⁷ epistulas ad Traianum, h. e. singulis mensibus ternae fere quaternaeve ex

'Bithynia' legitur, quae inscriptio a Bormanno ad Plinium Caecilium Secundum refertur in *Eph. archäologisch-epigr. Mitteilungen aus Österreich* XV 37.

¹ Tac. ann. II 66, 1; XII 31, 1.

² Tac. ann. III 32, 3 (Plin. ep. ad Trai. 72).

³ Jul. Held *Über den Wert der Briefsammlung des jüngeren Plinius in Bezug auf die Geschichte der röm. Lit.* 1833, 5—12.

⁴ Sic iudicat P. Hochart l. l. 99.

⁵ E. Desjardins *Revue des deux mondes* VI 1874, 656; item P. Hochart l. l. 83—85.

⁶ Ut acute demonstravit Th. Mommsen l. l. 390sq.: Sept. a. 111—Jan. 113.

⁷ Epistulae ex Bithynia missae ordiuntur ab XV epistula. Th. Mommsen l. l. 389sq.

provincia ad imperatorem pervenerunt. Caesar XXXXVIII rescripta ad legatum misit, quorum quidem non omnia ipse composuit. E minore enim parte responsa ab ipso principe esse concepta Ioh. Meyer demonstravit¹, cum cetera ex schola scribarum prodierint. Illis allocutio 'mi Secunde' vel 'mi Secunde carissime' est praefixa, haec appellatione carent. Quae si reputamus, Traianus intra tria semestria viginti epistulas ipse ad Plinium scripsit, cetera XXVIII rescripta per alios curavit facienda. Et fuerunt permultae res, de quibus legatus valde dubitabat, eaeque tam graves, ut imperatorem, cuius animum etsi tot tantisque negotiis occupatum esse non ignorabat, tamen consilii causa adire praeferret². Ne enim obliviscamur Secundum, licet cursum honorum percurrerit atque defensione duorum Bithyniae proconsulum suscepta³ quodam modo instructus fuerit de condicione eius provinciae, attamen ad id temporis neququam ipsum versatum esse in rebus provincialibus⁴. Cum praeterea imperator ipse ei permisisset, ut se de rebus difficilibus consuleret⁵, inde accidit, ut vel saepius fortasse necessario a Traiano consilium peteret, idque ex eo quoque patet, quod princeps nonnunquam paulum indignatus legatum admonuit, ne nimis in dubio haesitaret, sed potius ipse de rebus instantibus decerneret⁶. Interdum quidem Traianus etiam laudat Plinium, quod haesitaverit sequae consilii causa adierit; ep. 115 dicit: 'Merito haesisti'; ep. 38 fin.: 'Quid ita-

¹ *Der Briefwechsel des Plinius und Traian*, Diss. Straßburg 1908, 39 sq.; H. Peter *Der Brief in der röm. Lit.* in *Abh. Sächs. Ges. Wiss.* XX 3, 123 perperam contendit cuncta rescripta ex officina scribarum prodisse, quod non placet, cum alloquendi illa benevola ratio scribam non decuerit.

² Ep. 56, 1 Plinius scribit: 'Summas, domine, gratias ago, quod inter maximas occupationes . . . me quoque regere dignatus es'.

³ Vide ep. V 20; VI 13; VII 6; IV 9.

⁴ Ios. Variot l. l. 134 sq. Frankl. Arnold *Studien zur Geschichte der Plin. Christenverfolgung in Theol. Stud. und Skizzen aus Ostpreussen*, Königsberg I 1887, 249.

⁵ Ep. 31, 1 Plin.: 'Salva magnitudine tua, domine, descendas oportet ad meas curas, cum ius mihi dederis referendi ad te, de quibus dubito'. Vide ep. 56; Fr. Arnold l. l. 249, 2.

⁶ Ep. 117 Tr.: 'Ut ipse moderareris'; ep. 40, 1: 'In re praesenti optime deliberabis et constitues, mihi sufficere indicari, cui sententiae accesseris'; ep. 82, 1: 'Potuisti non haerere, mi Secunde carissime, circa id . . .'

que comperis, perfer in notitiam meam'. His explicatis nihil iam restat, cur tot epistulas inter imperatorem et legatum mutuo datas esse miremur.

Tamen ii, qui auctoritatem harum epistularum denegare cupiunt, auxilio veterum scriptorum implorato nusquam mentionem fieri decimi epistularum libri Plinii, quin etiam Sidorium Apollinarem novem tantum libros novisse pronuntiant¹. Sed non habemus, cur hunc ad Traianum librum una cum reliquis eadem inscriptione ornatum eodemque volumine editum esse sumamus. Immo Keil primus in editione Plinii epistularum² recte fecit, quod hunc libellum proprio titulo nuncupavit. Nam nihil nos impedit, quominus complures collectiones inter se diversas statuamus, alteram epistulas familiaribus, alteram Traiano datas continentes, quod idem accidit in Cicerone, cuius epistularum libri XVI ad familiares distinguendi sunt a libris III ad Quintum fratrem et XVI ad Atticum datis vel ab epistulis inter Ciceronem et M. Brutum mutuis, denique a ceteris proprio titulo significatis nunc quidem perditis³. Quodque editorum recentiorum temporum maior pars unam decem librorum collectionem nominant, ex eo ortum esse videtur, quod Pius Aldus Manutius, qui princeps cunctas simul Plinii epistulas edidit, primus decem deinceps continuos libros numeravit⁴. Si id verum est, inde, quod nemo antiqui aevi scriptor decimum librum appellat, colligere non licet illum posterioribus demum temporibus a falsario quodam esse compositum⁵.

Etiam hoc nonnulli docti viri animadvertisse sibi visi sunt elocutionem in his ad Traianum epistulis minime esse Plinii propriam⁶. Sed quamquam infra, cum duas epistulas ad Christianos spectantes excutiam, fusius de ea re acturus

¹ P. Hochart l. l. 100; Iul. Held l. l. 27 sq. — Carol. Guilhel. Ign. Wilde, De Plinii Caecilii Secundi et imperatoris Traiani epistulis mutuis, Diss. Lugduni-Batavorum 1889, 32 uberius de hac re agit.

² Lipsiae 1870. ³ Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* I 2³, 320 sq.

⁴ Fr. Arnold l. l. 232; C. Gu. I. Wilde l. l. 2; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 274.

⁵ De ceteris argumentis ex fato Plinii epistularum ductis cf. infra 39 sq.

⁶ Vide P. Hochart l. l. 100.

sum, tamen etiam hoc loco pauca dicenda sunt. Hochartio enim hoc est suspiciosum, quod genus dicendi aliud est in epistulis ad familiares datis, aliud ad Traianum. At huic suspicioni est obiciendum Secundum in illis studuisse elegantiae formae, in his ad res, ut erant actae, commentarios tantum breves conscripsisse, unde perfacile diversitas dictionis intellegitur. Ceteroqui C. Gu. I. Wilde permultis exemplis Plinii sermonem cum in epistulis ad familiares tum ad imperatorem datis recognosci eundem docuit¹ et Fr. Arnold quoque, cum in stilum epistulae 96 inquireret, tam luculenter ibi rationem dicendi vere Plinianam percipi posse demonstravit², ut ad hos doctos viros lectorem relegare mihi sufficiat.

At alterum quoddam Hochartii argumentum fortasse dignum est, quod hic refutetur; qui in eo offenditur, quod legatus principem voce 'dominus' alloquitur, cum Traianus tales novos honores semper spreverit³. Sed Suetonius iam Domitianum domini titulum sibi poposcisse narrat⁴. Inde apparet sub Traiano imperatore hanc allocutionem nequaquam fuisse novam⁵ neque Heldio⁶ prodest in subsidium vocare panegyrici testimonium, ubi Plinius per silentium Traianum cum Domitiano comparans ita dicit⁷: 'non de domino, sed de parente loquimur'. Nam omnes intellegent haec verba arte rhetorica esse dicta iisque hunc fere sensum inesse: hominum, quotienscumque de imperatore loquuntur, animis imaginem obversari non tyranni et domini, verum parentis. Tamen quisquis alloquitur principem, nuncupat eum 'domine'⁸.

His causis excussis rationes ab adversariis contra totius libri auctoritatem allatas reiectas esse opinor.

Tamen sunt, qui auctoritatem Traiani rescriptorum saltem esse addubitandam censeant⁹. Quorum Iul. Held valde miratur,

¹ L. I. 27—29.² L. I. 239—242.³ L. I. 100.⁴ Domit. 13 § 2 (Ihm); vide Martialem V 8.⁵ De hac re inspiciendus est K. J. Neumann in PWR s. v. dominus V 1309 sq.⁶ L. I. 20—25.⁷ c. 2 § 3.⁸ Vide infra 43.⁹ Jul. Held, Prolegomena ad librum epistularum, quas mutuo sibi scripsisse Plinium iuniorem et Traianum Caesarem viri docti credunt, Gymn. Progr. Schweidnitz 1835, qui et Plinii interrogationes et Traiani

quod in responsis imperatoris desideratur temporis, quo mittebantur, indicium; Traianum id committere nequisse, quoniam Augustus ad epistulas omnes horarum quoque momenta, quibus datae significarentur, addidisset¹. Sed cogitemus in Plinii quoque, quae nobis conservatae sunt, epistulis omnibus et ceterorum librorum et huius ad Traianum dati diei, quo missae sunt, significationem deesse. Nam Plinius in IX libris ad familiares missis consulto diem non ascripsit, quia hic usus alienus erat a genere epistularum secundum artis leges conceptarum ipsaeque epistulae singulorum librorum minime omnes temporis ordinem observant²; hoc igitur exemplum indicii temporis omittendi editor — nam Plinius ne ipse epistulas suas cum imperatore mutuas in publicum emitteret, haud dubie cavet — in libro epistularum inter Secundum et Traianum mutuarum imitatus est, neque iam erat, cur in ipsis Traiani rescriptis a consuetudine abscederet. Ac licet in Ciceronis epistulis tempus significetur, in epistulis a Marco Aurelio Antonino ad Frontonem magistrum et invicem datis, ut unum exemplum praebeam, frustra temporis vestigium circumspicis. Hoc igitur contra fidem Traiani responsorum argumentum nihil valet.

Praeterea Iul. Held, quem I. A. Ussing est secutus, principis rescripta esse ea censet, ex quibus Plinius nihil commodi atque utilitatis ducere potuerit, immo in dubio haesitare non desierit³. Sed C. Gu. I. Wilde hanc sententiam tot exemplis tam diserte refellit⁴, ut eius iudicium ex Heldii et Ussingii

responsa pro spurii habet; I. L. Ussing *Om de Keiser Traian tillagte Breve til Plinius in Danske Vidensk. Selsk. Skrift hist. o. phil. Afd. III* 1, quem libellum ex Wildei dissertatione tantum cognovi.

¹ Suet. Aug. 50. Iul. Held l. 1. 20.

² In prima epistula ad Septicium data, quae tamquam omnium epistularum prooemium continet, haec ipse Plinius dicit (Plin. ep. I 1, 1): 'Frequenter hortatus es, ut epistulas, quas paulo curatius scripsissem, colligerem publicaremque. Collegi non servato temporis ordine (neque enim historiam componebam), sed ut quaeque in manus venerat.' Vide Iul. Asbach in *Rhein. Mus.* XXXVI 1881, 49. Maximil. Schultz, De Plinii epistolis quaest. chronol., Diss. Berl. 1899.

³ Vide Iul. Held l. 1. 17—20; I. L. Ussing l. 1. 7—19. 21 sqq.

⁴ L. 1. 39—58; unum exemplum eligo: Ep. 29. 30.

rationibus nihil argumenti duci posse contra auctoritatem re-
scriptorum laudare satis habeam. Neque etiam plus valet
Ussingii opinio genus dicendi in responsis obvium abhorre-
re ab imperatoris dignitate¹. Et negari minime potest has
epistulas gravitate elocutionis non eminere. Sed hoc ipsum
est argumentum eas a Traiano abiudicandas non esse; nam-
que praeter Secundum, qui multifariam principem de industria
et propter eloquentiam adulatur², inter antiquos scriptores
constabat hunc imperatorem non praestitisse elegantia dic-
tionis, vide Cassium Dionem LXVIII 7, 4 (ed. Boissevain vol.
III 192): *Παιδείας ἀκριβοῦς, ὅση ἐν λόγοις οὐ μετέσχε, τό γε
μὴν ἔργον αὐτῆς καὶ ἠπίστατο καὶ ἐποίει*, Ps.-Aurelium Victorem
epit. 13, 8: 'Magis simpliciora aut eruditissimos, quamvis ipse
parcae esset sententiae moderateque eloquens, diligebat'. Ni-
mirum eloquentia apparet solis in epistulis arte conceptis
ut Plinii in libris I—IX; quare hoc ipsum optime cum Tra-
iani animo rerum gerendarum peritissimo convenit, quod re-
sponsa dare solebat ut simplicia ita plana ac perspicua³.

Restat iam, ut ea tractemus, quae pertinent ad fata, quae
hic liber temporum cursu perpessus est; nam etiam inde, qui
epistulas spurias existimant, argumentum eruerunt, et licet
C. Gu. I. Wilde iam hoc quoque redarguerit⁴, tamen huius rei
summam repetere iuvat: Plinii et Traiani epistularum unus
codex usque ad aetatem mediam conservatus 1500 fere anno
in Gallia inventus et inde per Aloysium Mocenicum senatorem
Venetum in Italiam est transportatus⁵, ubi, postquam com-
plura apographa hodie amissa ex eo excepta sunt, periit.
Cum res ita se haberet, permulti docti viri auctoritatem har-
um epistularum probari posse omnino negaverunt, quia nullus
codex esset conservatus⁶. At bene evenit, quod E. G. Hardy
anno 1888 in bibliotheca Bodleiana reperit exemplar epistu-
larum Plinii, quod praeter editionem anno 1498 a Beroaldo

¹ L. I. 19—23.

² Plin. pan. Trai. 47, 1.

³ Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 274sq.

⁴ L. I. 14sqq.; vide etiam 35, M. Schanz l. I. 274.

⁵ Vide Aldum Manutium in praefatione editionis suae a. 1508 con-
fectae et H. Keil in editione maiore Lipsiae 1870 p. XXII.

⁶ De hac controversia inspiciendus est C. Gu. I. Wilde l. I. 14sqq.

emissam et epistulas Plinii et Traiani 41—121 anno 1502 ab Avantio editas continet etiam reliquias apographi cuiusdam, quod complectitur epistularum l. VIII 8 § 3—18 § 11 et ad Traianum epistulas 1—40¹. In hoc apographo Merrill, quem Ioh. Meyer sequi non dubitat², Budaevi viri doctissimi manum cognosci demonstravit³, qui anno 1508 in libello, qui inscribitur ‘Annotationes ad Pandectas’, primum praeter alias etiam priorum 40 Plinii et Traiani epistularum mentionem movet, quae in editionibus ante primam Aldinam factis desiderabantur. Apparet autem Budaicum Aldinam editionem adhibuisse nequire, cum ipsius prima Pandectarum editio emitteretur prid. Nonas Novembres 1508 Parisiis et praefatio ad Aldinam primam prae se ferat ‘Venetiis mense Novembri MDVIII’⁴. Inde sequitur, ut Budaeus codicem ipsum. illum vetustissimum adhibuerit et Parisiis quidem⁵, priusquam codex ab Aloysio Mocenico in Italiam transportatus est⁶. Quare ea pars libri Bodleiani, in qua exstant Plinii epistulae ad Traianum 1—40, putanda est instar codicis Parisini ipsius neque iam licet de fide ipsius codicis aut eorum virorum, qui illum se adhibuisse profitentur, dubitare⁷.

Sed postquam argumenta, quae pertinent ad totum librum epistularum inter Plinium et Traianum mutuarum, perscrutati sumus, iam transeamus ad epistulas 96 et 97 de Christianis tractandas.

Primum praebeo indicem siglorum Kukulae, cuius editione usus sum adque quam ubique specto⁸:

¹ E. G. Hardy in *Journal of Philology* XVII 1888, 95—108; vide eiusdem ed. Plin. epist., London 1889, 62—72. ² L. I. 3.

³ *On an Bodleian copy of Pliny's letters* in *Class. Philol.* II 1907, 129—156.

⁴ Vide C. Gu. I. Wilde l. I. 18, 2; Keilli ed. XXIII.

⁵ Annotationes Guilelmi Budaevi . . . in XXIV Pandectarum libros, Lugduni 1551, 146: ‘Nos integrum . . . ferme Plinium habemus: primum apud Parisios repertum opera Iucundi sacerdotis, hominis antiquarii architectique famigerati.’

⁶ C. Gu. I. Wilde l. I. 19 refutavit argumenta ab adversariis contra hanc sententiam congesta.

⁷ Id, quod P. Hochart fecit 100 sqq.

⁸ Vide Kukulae editionem Lipsiae 1908, 264.

B: exemplar bibliothecae Bodleianae, saec. XV/XVI, ab Hardeio repertum¹.

A: Hieronymi Avantii editio princeps a. 1502, continens epistulas 41—121.

a: Aldi Manutii editio a. 1508.

Cat.: I. M. Catanaei editio altera a. 1518.

K. I: lectiones Keilii editionis a. 1853.

K. II: lectiones Keilii editionis a. 1870.

Hard.: Hardei edit. a. 1889.

Merr.: Merrilli edit. a. 1903.

Muell.: C. F. W. Muelleri edit. a. 1903.

Iamque textus sequatur Kukulae mihi probatus.

Ep. 96: 'Sollemne est mihi, domine, omnia, de quibus dubito, ad te referre. Quis enim potest melius vel cunctationem meam regere vel ignorantiam instruere?² Cognitionibus de Christianis interfui nunquam: ideo nescio, quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri. 2. Nec mediocriter haesitavi, sitne aliquod discrimen aetatum, an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant, detur paenitentiae venia, an ei, qui omnino Christianus fuit, desisse non prosit³, nomen ipsum⁴, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur. Interim in⁵ iis, qui ad me tamquam Christiani deferebantur, hunc sum secutus modum. 3. Interrogavi ipsos, an essent Christiani. Confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus: perseverantes duci iussi. Neque enim dubitabam, qualecumque esset, quod faterentur, pertinaciam⁶ certe et inflexibilem obstinationem debere puniri. 4. Fuerunt alii similis amentiae, quos, quia cives Romani erant, adnotavi in urbem remittendos. Mox ipso tractatu, ut fieri solet, diffundente se crimine plures species inciderunt. 5. Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens. Qui negabant esse se Christianos aut fuisse, cum praeunte me deos appellarent et imagini tuae, quam propter hoc iusseram

¹ De quo conferas supra 39sq.

² *instruere* a, K. II, *extruere* A, K. I, *excute* Beroaldus.

³ *deturne* a.

⁴ *ipsum etiam si* a.

⁵ *in* add. Cat.

⁶ *peruicaciam* a.

cum simulacris numinum adferri, ture ac vino supplicarent, praeterea male dicerent Christo, quorum nihil posse cogi¹ dicuntur, qui sunt re vera Christiani, dimittendos esse putavi. 6. Alii ab indice nominati esse se Christianos dixerunt et mox negaverunt; fuisse quidem, sed desisse, quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante viginti. Hi quoque² omnes et imaginem tuam deorumque simulacra venerati sunt et Christo male dixerunt. 7. Adfirmabant autem hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent. Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi³ ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias esse vetueram. 8. Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere⁴. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam, immodicam. Ideo dilata cognitione ad consulendum te decucurri. 9. Visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur. Neque civitates⁵ tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est; quae videtur sisti et corrigi posse. 10. Certe satis constat prope iam desolata templa coepisse celebrari, et sacra sollemnia diu intermissa repeti pastumque venire victimarum, cuius⁶ adhuc rarissimus emptor inveniebatur. Ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit paenitentiae locus⁷.

¹ *cogi posse a.*

² *viginti quoque. Omnes et A a, K. I; viginti quinque. Omnes qui Rittershusius, Hard., qui quidem pro qui habet et; viginti. Hi quoque omnes et K. II, Lightfoot, Merr., Muell.* ³ *coeundi om. A, K. I.*

⁴ *quaerere. Sed nihil a.*

⁵ *neque enim civitates a.*

⁶ *passimque venire victimas, quarum a, Muell., pastumque (passumque A) venire victimarum, cuius B A, Beroaldus, Hard., Merr.*

Ep. 97 (Traiani rescriptum): 'Actum, quem debuisti, mi Secunde, in excutiendis causis eorum, qui Christiani ad te delati fuerant, secutus es. Neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest. 2. Conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen, ut, qui negaverit se Christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando dis nostris, quamvis suspectus in praeteritum, veniam¹ ex paenitentia impetret. Sine auctore vero propositi libelli in² nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est'.

In his duabus epistulis pertractandis primum exquirere aggredior, quatenus in iis elocutio cum dictione et Plinii et Traiani aliunde nota consentiat.

§ 1. 'Sollemne' vocabulum est proprium Plinii; ep. 116, 2: 'ex sollemnibus causis'. Allocutionem 'domine' Traiani aetate praesertim in epistulis negotialibus fuisse cotidianam supra 37 dixi. Omnium 71 Plinii ad principem epistularum in solis 5 appellatio deest³. Octagies semel (in nonnullis enim epistulis Secundus bis imperatorem 'domine' allocutione salutatur) legimus 'domine', quater 'imperator'⁴. Per verba 'Sollemne est mihi, domine, omnia, de quibus dubito, ad te deferre' legatus significat ab imperatore sibi esse datum ius de rebus dubiis ab illo consilii petendi⁵. Atque recte Fr. Arnold dicit⁶ in epistulis, quamvis saepe Plinius ut se eripiat ex dubitatione Traianum roget, tamen tantam elocutionis varietatem exstare, ut hoc loco de interpolatione cogitari nequeat; falsarium enim verba a Plinio reliquis locis usurpata repetiturum fuisse certum est. Similes loci, quos ut adeas quaeso, sunt: ep. 43, 4; ep. 45. Cum verbis 'interfui', 'regere', 'cognitionibus' apte comparatur ep. IV 22, 1: 'Interfui principis optimi cognitioni in consilium adsumptus' et ep. 81, 8 ad Tr.: 'Te, domine, rogo, ut me in hoc praecipue genere cognitionis regere digneris',

¹ *praeteritum fuerit, veniam a.*

² *in add. Gierig (h. e. Plin. ep. libr. rec. notisque illustr. Gierig, Lips. 1800. 1802).*

³ *Vide Ioh. Meyer l. l. 38.*

⁴ *Ep. 1. 4. 14. 10.*

⁵ *Vide supra 35, 5.*

⁶ *L. l. 239.*

cum vocibus 'quid et quatenus' ep. 92: 'quid et quatenus aut permittendum aut prohibendum putares'; ep. 116, 1: 'quod an celebrandum et quatenus putes'; ep. I 7, 5: 'quatenus tu me tuis (sc. versibus) agere non pateris . . .'

§ 2. Cum verbis 'Nec mediocriter haesitavi' conferas ep. 118, 3: 'Hic quoque non mediocriter haereo'.

§ 3. In enuntiato 'perseverantes duci iussi' nonnulli viri docti propterea offenduntur, quia poena, ad quam Christiani sunt ducti, desideratur¹. Sed ex antecedentibus verbis 'confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus' per se intellegitur ad sequens 'duci' esse supplendum 'ad supplicium'².

§ 4. Verba 'ipso tractatu' legimus etiam in ep. 17a: 'quod ex ipso tractatu magis ac magis necessarium intellego'.

§ 7. Cum ex hac praecipue paragrapho argumenta de interpolatione Christiana ducta sint, in eius ipsius verba, quod ad elocutionem pertinet, diligentissime Fr. Arnold inquisivit, cuius praestantissima exempla attulisse satis habeo. Verbo 'adfirmare' testium indicia introducere est Plinii consuetudo; ep. 31, 3: 'quantum adfirmatur', ep. VII 27, 12: 'adfirmantibus'. Sententiae 'hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris' similem constructionem Secundus posuit ep. V 13, 2: 'Summa defensionis', ibid. 4: 'sententia . . ., cuius haec summa'; VII 26, 3: 'Haec summa curarum, summa votorum'; I 22, 8: 'summa valetudinis'. 'Stato die' legimus etiam ep. IX 39, 1 ep. IV 30, 2: 'ter in die statis auctibus'. Ad verba 'carmen dicere secum invicem' afferre prodest ep. III 7, 15: 'invicem se mutuis exhortationibus . . . exacuunt'. 'Obstringere' vocabulum eodem quo hic sensu exhibetur ep. VIII 12, 3; vide etiam ep. VII 20, 7: 'cum tot vinculis nos studia . . . con-

¹ Vide I. L. Ussing l. l. 6.

² Ut iam recte docuerunt P. Dupuy *Annales de la faculté des lettres de Bordeaux* II 1880, 190; C. Gu. I. Wilde l. l. 77 in subsidium vocat Tert. ad Scapnl. c. 5: 'Paucis duci iussis'. — Benigne d. v. Fr. Münzer me admonuit 'aliquem duci iubere' verba (nostrum *einen abführen lassen*) fortasse terminum technicum esse pro 'aliquem ad supplicium duci iubere' attulitque Sen. apocol. 6, 2: 'Ille autem (sc. imperator Claudius) Febrim duci iubebat.'

stringant'. Ad 'ne furta . . . committerent' conferas ep. I 5, 1: ' . . . flagitia commiserat'.

'Ne depositum appellati abnegarent': vide ep. V 10, 1: 'appellantur' h. e. flagitantur.

'Quibus peractis': vide ep. V 9, 4: 'peractis negotiis'; ep. II 17, 2: 'peractis, quae agenda fuerint'.

'Ad capiendum cibum': vide ep. III 16, 8: 'cibum capiat'.

'Promiscuum tamen et innoxium': vide ep. ad Tr. 3 a, 1: 'promiscue'; ep. II 3, 6: 'res . . . innoxia'; ep. VII 26, 3: 'innoxiam beatamque . . . vitam'; ep. V 3, 2: 'innoxiae remissionis genera'.

'Secundum mandata tua': vide ep. ad Plinium a Traiano missam 30, 1: 'Secundum mandata mea'.

§ 8. 'Quo magis necessarium credidi': vide ep. 114, 3: 'necessarium existinavi'; ep. 56, 2: 'necessarium credidi'; ep. 17 a, 3.

'Quid esset veri': vide ep. III 14, 6: 'Quid . . . novi?'

'Superstitionem pravam': vide ep. IX 33, 9: 'religione prava'; ep. VI 2, 2: 'nimia superstitione'.

'Immodicam': vide ep. II 14, 10 et IX 26, 6: 'immodicum'; ep. I 20, 21: 'inmodice'.

§ 9. 'Ideo dilata cognitione ad consulendum te decurri': vide ep. 72: 'ideoque rem integram distuli, dum tu, domine, praeceperis, quid observare me velis'.

Rescripti Traiani de elocutione haec dicenda sunt: imperator legatum per 'mi Secunde' alloquitur, unde ipsum huic Plinii epistolae responsum dedisse apparet¹. Neque hoc mireris, quod amicum in ea tam difficili re suo ipsius consilio adiuvare maluit quam rescriptum ab aliquo scriba concipi. Huc accedit, quod in epistula 97 nusquam non reperimus Traiani genus dicendi. Ad verba 'quem debuisti' bene comparamus ep. 16: 'Recte renuntiasti, mi Secunde carissime'. 'Excudere' est verbum ipsius imperatoris proprium; is enim in rescripto quodam (ep. 18 § 3), quod ipse scripsit (vide § 2), dicit: 'Rationes . . . rerum publicarum excutiendae sunt' et infra:

¹ Vide supra 35.

‘*Modo velis diligenter excutere*’. Quod pertinet ad enuntiatum ‘*neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest*’, princeps saepius ne in perpetuum vel in universum daret edictum cavet; vide ep. 66, 1: ‘*nec quicquam invenitur in commentariis eorum principum, qui ante me fuerunt, quod ad omnes provincias sit constitutum*’, et ep. 113: ‘*Honorarium decurionatus omnes . . . inferre debeant necne, in universum a me non potest statui*’; item ep. 109: ‘*Quo iure uti debeant . . . ex lege cuiusque animadvertendum est*’.

Dehinc iam aggrediamur res ipsas tractare, quae argumenta contra auctoritatem et Plinii interrogationis et Traiani responsi doctis viris praebuerunt.

§ 2. P. Hochart verba ‘*Nec mediocriter haesitavi*’ absurda esse iudicat, cum Plinium, priusquam in provinciam abierit, decuerit de Christianis se instruere¹; praeterea eum fuisse peritorem totius iuris, quam ut de ea re imperatorem consuleret². At Plinius neutiquam est iuris peritissimus: nam ipse non tam in causis publicis et criminalibus apud praetorem agundis est versatus quam in centumviralibus³, in quibus res privatae modo agi solebant⁴. Inde accidit, ut a peritioribus iuris consilio saepius adiuvetur⁵ vel gnariorem se fieri velit⁶. Quare nec mirandum est, quod legatus de Christianorum re sibi insueta atque incognita praestare arbitratur principis sententiam exquirere, praesertim cum ab eo consilium petiverit etiam, ubi edicta sive Traiani ipsius vel antecedentium Caesarum de aliqua re ei erant nota. Ep. 65 quaestio est de condicione et alimentis eorum, quos vocant *θηρακτοὺς*; questus, quia nihil invenisset aut proprium aut universum, quod ad Bithyniam referretur, tamen edictum divi Augusti, epistulas Vespasiani, Titi, Domitiani huc spectantes

¹ L. 1. 85sqq.

² L. 1. 83sq.

³ Vide ep. VI 12, 2: ‘*in harena mea, hoc est apud centumviros*’; ep. II 14, 1: ‘*Distringor centumviralibus causis, quae me exercere magis quam delectant*’; ep. I 5, 4sqq. — De hac re inspiciendus est Th. Mommsen l. 1. 438, et Gast. Boissier *Revue archéol.* XXXI 2, 1876, 117.

⁴ De centumviris conferas M. Wlassak in PWR III 2, 1940sqq.

⁵ Vide ep. 6, 1.

⁶ Vide ep. VIII 14, 1.

se nosse confitetur. Sed nihilo setius, qua est cautione, imperatorem censet consilii causa adeundum dicens: 'quia vera et emendata in scriniis tuis esse credebam' (65, 3 fin.)¹. Sed in hac de Christianis re etiam sollertiolem se praebet quam alioqui; nam quod gravissimum est, Christianos esse sectatores, in quos esset animadvertendum, recte cognovit atque secundum hanc cognitionem egit². Haesitat autem de rebus quibusdam haud ita gravibus, quarum certe, qui cognitionibus de Iesu cultoribus actis nunquam interfuerat, veram notitiam habere non potuit (vide § 2). Hochartii igitur suspicio est reiicienda, qui num Plinius 'Nec mediocriter haesitavi' scripserit, dubitat.

Verba protinus 'Cognitionibus de Christianis (non dicit, ubi) interfui numquam' inter viros doctos permagnam disceptationem civerunt. Quorum Maurice Goguel³ permirum esse dicit, quod Plinius his cognitionibus nunquam sese interfuisse confessus tamen leges quasdam de sectatoribus tractandis novisse videatur, cum verbum 'soleat' in paragrapho prima posuerit; unum nempe ex duobus fieri posse: aut revera tunc exstitisse de Iesu cultoribus aliqua decreta, quod ipso verbo 'soleat' exprimi videatur, iamque optimo iure quaeri, qui fiat, ut procurator eius provinciae, in qua sectatores ad tantum numerum accreverint, nihil certius, quomodo in eos procedendum sit, sciat; aut non fuisse ulla edicta de Christianis, tum vero perspicere non posse, quid Plinius voce illa 'soleat' dicere velit. At ex verbis 'soleat' et 'cognitionibus de Christianis interfui numquam' quid verum sit elucet: revera Plinium aliquam notitiam habuisse illorum sectatorum⁴.

¹ Vide ep. 79, ubi proponit legem Pompeiam et edictum Augusti, e quibus materia diiudicari possit. Attamen principem consulit, ne quid peccet.

² § 2—8; de hac re inspiciendus est K. Ioh. Neumann *Der röm. Staat u. die allgemeine Kirche* Leipzig 1890, I 20.

³ *L'eucharistie des origines à Iustinus Martyr*, Paris 1910. 261.

⁴ Fr. Arnold l. I. 256sq. et C. Gu. I. Wilde l. I. 70 recte mihi conicere videntur Secundum, cum anno 81 tribunus in Syria militaret (vide Th. Mommsen l. I. 413), procul dubio etiam de Christianis nonnulla comperisse, qui imprimis in ea terra florerent; de quo conferas A. Harnack *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*

Praeterea ex distinctione 'aut puniri soleat aut quaeri' dilucide apparet eum aliquo modo de cognitionibus super Christianis habitis quaedam audivisse; neque enim vocabulum iudicibus sollemne 'cognitio' usurpavisset, ni satis scivisset cognitiones revera iam actas esse. Quare suo iure verbum 'soleat' posuit. Attamen ipsemet cognitionibus nunquam interfuit, quapropter singularum rerum ad talem causam pertinentium observandarumque est imperitus.

Neque magis valet Aubéi argumentum dicentis inepte Plinium se gerere, ut qui primum interroget 'quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri' ac deinde ipse internoscat inter 'nomen et flagitia cohaerentia nomini'¹; nam haec verba non discrepare apparebit: Plinius, postquam summatim se haesitare confessus est, quid et quatenus aut puniri aut quaeri soleret, exponit, quomodo verba 'quid et quatenus' intellegi velit, dum singula, quae in quaestionem venire possunt, enumerat. Hoc enim loco sequens copula 'nec' paragraphi secundae habet vim explicantem '*und zwar nicht*', quae significatio huius vocis inde a temporibus Ciceronis usitata est². Similiter Plinius etiam in 92 et 116 ad Traianum datis epistulis primum quomodo res se habeat, exponit, dehinc quid et quatenus de eadem re cogitandum sit, quaerit.

P. Dupuy vero ex iisdem verbis argumentum perquam grave contra auctorem epistolae duci posse opinatur, qui interrogat, quidnam sit distinctionis inter 'nomen' et 'flagitia nomini cohaerentia'; nam nomen esse crimen, flagitia et ipsa habenda pro criminibus³. Et M. Goguel huc usque

Leipzig 1902, qui p. 409 loca Syriae nominat, in quibus primo iam saeculo Christiani erant, quod etiam ex act. 15, 23 apparet. De Plinio in Syria versante vide ep. I 10, 2.

¹ *Histoire des persécutions de l'église jusqu'à la fin des Antonins*, Paris² 1875, 212; L. Aubé quidem cunctas contra auctoritatem epistolae rationes easdem et in prima et in altera editione collatas p. 218, 1 alterius editionis ipse reiecit. Attamen interdum oportebit eius argumenta (ubique alteram editionem specto) commemorare, cum nonnulli docti viri illius argumentis inniti non desierint.

² Cic. p. Quinct. 4, 15; legg. I 128; de hac eius vocabuli vi inspiciendus est A. Draeger *Hist. Syntax d. lat. Sprache*,² Leipz.² 1881, II 70sq.

³ L. I. 189.

est progressus, ut 'nomen' vocem a Christiano interpolatam esse iudicet¹. At Secundus consulto ita distinguit vocabulumque 'nomen' optime locum suum tenet. Nam Christiani numerantur inter hetaerias ab imperatore vetitas atque ut illicitas coercendas². Christianus igitur per se quisque puniendus est, quia hoc nomen prae sese fert³; leges enim de hetaeriis omnisque generis associationibus necessario in eum adhibebantur⁴. Sed hi ipsi sectatores flagitiis quibusdam indulgere dicebantur, quod idem Plinius quoque ab aliis⁵ haud dubie comperit⁶. Tamen ipse flagitia in iis cognoscere non potest, de quibus quaestionem habet; nihilo setius alios noxios esse sumit. Iamque habet duo genera sectatorum: qui sunt sine flagitiis, et qui iis obstringuntur; itaque cogitur quaerere, utrum sectatores ob flagitia tantum puniri debeant an etiam, si flagitiis innocentes sodalicii modo convincantur. Ergo Dupuyi et Gogueli discrepantia, quae dicitur, facile explicatur.

Etiam sunt, qui verba 'sitne aliquod discrimen aetatum an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant' Christiani hominis ingenium sapere contendant⁷. Sed iurisdictione Romanorum aetatis et sexus distinctionem factam esse constat⁸. Ita legatus quoque in poenis statuendis aetatis rationem habere solebat; ep. 31 imperatorem interrogat, quomodo trac-

¹ L. I. 261.

² Vide § 7.

³ Ut recte animadverti C. Gu. I. Wilde l. I. 78.

⁴ Vide H. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserzeit* I 581.

⁵ Nam ipse flagitia non invenit, neque quisquam in libello illo sine auctore proposito (§ 6) ea nominata esse sumet.

⁶ De flagitiis infra agendum erit 53.

⁷ P. Dupuy l. I. 188.

⁸ Vide Ulpianum Dig. 48, 13, 7: 'Sacriligii poenam debet proconsul pro qualitate personae proque rei condicione et temporis et aetatis et sexus vel severius vel clementius statuere'; H. Francke *Zur Gesch. Traians*, Güstrow 1837, 547; C. Gu. I. Wilde l. I. 73; K. I. Neumann l. I. I 22; Th. Mommsen *Röm. Strafr.* 928sq. et 1042, 2; idem *Der Religionsfrevel nach röm. Recht* in *Jur. Schr.* III 411, 2 putat hanc distinctionem a Plinii consilio esse propositam; quod non necesse est; nam, ut supra demonstravi, Plinius ipse ita discernere est solitus atque imperatoris sententia de ea re perspecta (ep. 32, 2) in Christianorum cognitionibus facere non potuit, quin iterum hoc discrimen observari vellet.

tentur oporteat servi, ubi legimus § 3: 'Nam et reddere poenae post longum tempus plerosque iam senes et quantum adfirmatur, frugaliter modesteque viventes nimis severum arbitrabar'. Nec minus humanum Traianus se praestat, qui rescribit ep. 32, 2: 'Si qui vetustiores inveniuntur et senes . . . distribuamus illos in ea ministeria, quae non longe a poena sint', quo edicto id agitur, ne ipsis poenis afficiantur. Itaque vix mirum sit, quod Plinius etiam in Christianorum cognitionibus hoc aetatis discrimen respici vult.

His dictis dilucide apparet in duabus prioribus paragraphis nullam exstare discrepantiam, immo omnia plana et genuina esse.

§§ 3—8. In sequentibus paragraphis 3—8 Plinius, quomodo in sectatores animadverterit, exponit. Quibus inesse P. Dupuy indicat permultum dissensionis, cum legatus imperatoris sententiam exquirat ac tamen ipse agere non dubitet; quin etiam admirationem ciere, quod Secundus ceteroqui tam timidus in ea re se praebet valde strenuum; et interpolatorem Christianum, cuius operae haec enuntiata debeantur, hoc recte sensisse ideoque addidisse: 'Neque enim dubitabam' (§ 3). Ita falsarium imitatum esse optime Plinii stilum, ingenium minime¹. At huic rationi opponendum est Plinii maxime interfuisse celerrime rei, ut quam in summum discrimen iam progressam esse putaret, succurrere; vide eius verba § 9: 'Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus et vocantur in periculum et vocabuntur, neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est'; atque ut legatus infra § 10 pergit, templa iacebant desolata, sacra sollemnia intermittebantur, vix inveniebatur emptor victimarum. Quo cum condicio esset deducta, Plinius diutius morari non potuit in sectatores provehī, atque etiam ob eam causam in eos animadvertere debebat, ne forte Traianus levi cum vituperatione rescriberet: 'Potuisti non dubitare in Christianos procedere, qui meum edictum de hetaeriis nosse'². Immo cum hoc edictum de

¹ L. l. 190. Item P. Hochart l. l. 88.

² Vide ep. 82, 1, ubi Traianus respondet: 'Potuisti non haerere, mi

hetaeriis associationibusque coercendis cognitum haberet, cogebatur ratione publica novos sectatores, qui huic edicto repugnabant, punire (§ 3): 'Neque enim dubitabam, qualecumque esset, quod faterentur, pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri'. Eum autem de singulis parvis momentis in dubio haesitare potuisse iam supra 47 demonstravi. Tamen inde non licet conicere in legati ratione agendi esse permagnam dissensionem, id quod etiam Traianus ipse procuratoris actionem approbatione dignatus refutat scribens: 'Actum, quem debuisti, . . . secutus es'. Quo cognito Dupuyi argumentatio corrui.

Paragraphi quintae verbum 'maledicere' P. Dupuy in suspicionem vocat, quod vocabulum significat 'verbis contumeliosis odium et contemptum exprimere'; dicit enim leges Romanas nunquam civibus, quae sentienda essent, praecepisse¹. At Christianos revera coactos esse Iesu maledicere primae epistulae ad Corinthios missae locus quidam probare videtur I Cor. 12, 2sq.: *Οἴδατε, ὅτι, ὅτε ἔθνη ἦτε, πρὸς τὰ εἰδῶλα τὰ ἄφρονα ὡς ἂν ἤγεσθε ἀγαγόμενοι. διὸ γνωρίζω ὑμῖν ὅτι οὐδεὶς ἐν πνεύματι θεοῦ λαλῶν λέγει· ἀνάθεμα Ἰησοῦς, et martyrium Polycarpi, qui anno 169 supplicio est affectus²: *Ἐγκειμένου δὲ τοῦ ἡγουμένου καὶ λέγοντος· ὕμωσον καὶ ἀπολύω σε· λοιδορήσον τὸν Χριστόν, ἔφη ὁ Πολύκαρπος· ὀχδοήκοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ καὶ οὐδὲν με ἰδίχησεν, καὶ πῶς δύναμαι βλασφημῆσαι τὸν βασιλέα μου τὸν σώσοντά με;*³*

Praeterea M. Goguel in sententiis 'quorum nihil cogi posse, qui sunt revera Christiani' interpolatorem deprehendi ducit⁴. Sed his verbis ne minima quidem offensio inest, immo res per se facillime explicatur⁵: Plinius nihil studet inexpertum

Secunde carissime, circa id, de quo me consulendum existimasti, cum propositum meum optime nesses . . .' Th. Mommsen *Religionsfrevel in Jur. Schr.* III 410 recte ostendit magistratum, ergo etiam legatorum provinciarum fuisse in noxios cuiusque modi ex sua potestate animadvertere.

¹ L. I. 191.

² C. 9 (Patrum apostolicorum opera rec. Gebhardt, Harnack, Zahn II 146).

³ Quod exemplum etiam Fr. Arnold I. I. 265, 8 affert.

⁴ L. I. 261.

⁵ G. Steck *Plinius im Neuen Testament, Jb. f. protest. Theol.* XVII 1891, 554; similia protulit E. Ch. Babut *Remarques sur les deux lettres*

relinquere, quo animos Christianorum explorare possit; ergo sectatores iterum atque iterum confitentis ad supplicium duci iubet, sed qui negant esse se Christianos aut fuisse, deos appellare et imperatoris imagini numinumque simulacris supplicare¹. Nec satis: comperit enim — incertum est, unde — homines vere Christianos cogi nequire Christo² ut deo valedicere; neque hanc extremam rationem adhibere aspernatur legatus cognoscendi causa, revera fidem in Iesum omiserint necne³. Recte igitur R. Steck animadvertisse mihi videtur hanc totam sententiam non tam ex religione Christiana quam e Romanorum iure esse iudicandam.

Neque etiam verba, quae leguntur § 7: 'Adfirmabant autem hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris . . .' adversarii Pliniana auctoritatis iterum atque iterum carpere desierunt. Ac perquam variae sunt causae prolatae, quibus ostendatur, quam facile in illis sententiis Christianus fraudator pernosci possit. Sunt enim, qui testimonia de vita moribusque sectatorum benevolentiora esse censeant, quam quae ab apostatis ipsis emitti potuerint⁴; ita P. Hochart Christianos secundum Plinii epistolam esse homines iustos bonosque cives dicit⁵. Neque vero difficile est intellectu, cur ii, quicumque fidem in Iesum deponerent, nulla crimina in Christi cultores volverint. K. I. Neumann enim recte suspicatur auctorem epistolae hoc loco responsa quaedam sectatorum reddidisse, quae in cognitionibus ab illis ad quaestiones quasdam per iudices praestitutas data essent⁶. Verba 'ad capiendum cibum promiscuum . . . et innoxium' respondere ad quaestionem de

de Pline et de Trajan, relatives aux Chrétiens de Bithynie in *Rev. d'hist. et de litt. rel.* I 1910, 294, 299.

¹ Vide Th. Mommsen *Religionsfrevel* in *Jur. Schr.* III 393, 394, 3. 395.

² Quod hic 'Christus' nomen exstat, non est mirum, id quod P. Hochart 91 putat: Christus est auctor Christianorum. Si hoc loco 'Iesus' nomen legeretur, iam potius de interpolatione cogites.

³ Optime igitur Plinius intellegit sectatores non ad veterem Romani imperii cultum reduci posse, donec Christum novum deum non deserunt; vide Th. Mommsen I. I. 404.

⁴ P. Dupuy I. I. 192. Bruno Bauer *Christus und die Cäsaren*, Berlin 1877, 270; L. Aubé I. I. 212sq.; E. Desjardins I. I. 657; M. Goguel I. I. 261sqq. ⁵ L. I. 88sq. ⁶ L. I. 21.

epulis istis, quae vocabantur *θυσία δειπνα*¹, verba ‘ne adulteria committerent’ ad crimen *Οιδιποδείων* quae dicebantur *μύξων*². Ita vero interrogavit Plinius, ut erueret, quatenus rumori de flagitiis sectatorum fides haberi posset. Sin autem res ita se habet, ii, qui abnegabant, non tam benevolentiam fidelibus praestare volebant quam id spectabant, ut etiam tum a flagitiis se abhorruisse ostenderent, cum illius sectae partem sequerentur, neque iam ob flagitia antea commissa puniri posse.

G. Boissier ipse verba ‘seque sacramento . . . abnegarent’ expungi oportere censet, cum hoc loco ‘sacramentum’ voci significatio eucharistiae inhaereat³. At Plinius id vocabulum hic usurpat notione iurisiurandi velut posuit pro iureiurando militari in ep. 29, 2: ‘sacramento militari’. Deinde quaeritur, quidnam commune sit eucharistiae Christianorum cum promisso non furta, non latrocinia, non adulteria fore. Atque vero ut Christianus falsarius haec verba in textum immiserit et per sacramentum eucharistiam intellegi voluerit, sane perquam inepte se gessit. Nam multo magis ad eucharistiam referantur ea demum, quae subsequuntur, verba: ‘Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium’⁴; qui interpolator id praeterea peccavit, quod Iesu discipulos iureiurando obstringi posuit, cum illorum plurimos iureiurando abstinuisse satis constet⁵. Cumque ita sensus horum verborum differat a doctrina ecclesiae Christianae, minime est, cur hunc locum a Christiano subditum esse iudicemus. Immo haec ipsa verba pro genuinis habemus, et Plinius sub voce ‘sacramentum’ nihil aliud intellexit nisi iusiurandum. Inde cognoscimus Christianos Bithyniae quodam modo a ceteris abhorruisse, cum sacramento, ut vitam probe et honeste agerent, sese obligarent.

¹ Minucius Felix, Octav. c. 9; vide Th. Keim *Rom und das Christentum*, Berlin 1881, qui 363, 3 locos huc spectantes contulit.

² Minuc. Felix c. 9. 28. 30; Th. Keim l. l. 364.

³ *Rev. archéol.* XXXI 2, 1876, 122.

⁴ Ut recte cognoverunt Fr. Arnold *Theolog. Studien u. Skizzen aus Ostpreußen* I 1887, 239; K. I. Neumann l. l. I p. 21; K. Weizsaecker *Das apostol. Zeitalter der christl. Kirche* Freiburg i. B. 1886, 569 sqq.

⁵ Vide Fr. Arnold l. l. 238. Matth. 5, 35.

Nihil denique tertium argumentum adversus huius loci auctoritatem valet arcessitum ab iis, qui in nulla alia praeter hanc epistula rationem haberi hetaeriarum mirantur¹. Quamquam enim Plinius in § 7 aperte dicit: 'secundum mandata tua hetaerias esse veteram', minime ob eam rem postulandum est, ut iam in aliqua priore epistula de hetaeriis sit dictum; nam cum epistulas perlustramus, nos praeterire nequit per multas res nonnisi semel esse tractatas². Attamen opportune evenit, quod etiam in nonnullis, quae antecedunt, epistulis res agitur de sodalitatibus cuiuscumque generis³, unde cognoscimus Traianum factiones provinciae periculosas existimasse. Ita ep. 34, 1 imperator Plinio collegium fabrorum Nicomediae constituturo (ep. 33) obloquitur: 'Sed meminerimus provinciam istam et praecipue eam civitatem eius modi factionibus esse vexatam. Quodcumque nomen ex quacumque causa dederimus iis' (animum intendas quaeso, quanta cautio verbis insit) 'qui in idem contracti fuerint . . . , hetaeriaeque brevi fient'; ep. 93 ei permittit, ut Amisenos beneficiis quibusdam afficiat, 'si tali collatione non ad turbas et ad illicitos coetus, sed ad sustinendam tenuiorum inopiam utantur', pergitque: 'In ceteris civitatibus, quae nostro iure obstrictae sunt, res huius modi prohibenda est'⁴. Plinium, ut principis iussis parere solebat, hoc mandato accepto hetaeriae ne essent edixisse veri simile est, unde suo iure plusquamperfectum tempus 'veteram' hoc loco § 7 adhibuit.

Permagna deinde de § 9 est orta disceptatio inter eos, quicumque hunc locum excusserunt, imprimis quidem de verbis: 'Multi enim . . . contagio pervagata est'. Obtretractores enim

¹ P. Dupuy l. l. 191.

² Vide ep. 31. 65. Exempla facile cumulantur.

³ Epistularum huius libri ordinem temporis, quo conscriptae sunt, observari moneo; Th. Mommsen *Hist. Schr.* I 338sq.; Ioh. Meyer l. l. 33—35.

⁴ Marcian. Dig. XLVII 22, 1: 'Religionis causa coire non prohibentur, dum tamen per hoc non fiat contra senatus consultum quo illicita collegia arcentur'. Vide de hac re etiam Th. Keim *Rom und das Christentum*, Berlin 1881, 112; A. Linsenmayer *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat*, München 1905, 18. 21. 35. 36; Kornemann in PWR s. v. *Collegium* IV col. 409sq.

Plinianae originis illis temporibus numerum Christianorum negant fuisse tantum, ut cultus publicus adeo in discrimen adduceretur¹; immo Origenem contr. Cels. VIII 69 (ed. Lommatzsch XX 214) aperte confiteri sua aetate, h. e. saeculo tertio, Christianos fuisse perpaucos: *Τί χορή νομίζουσιν, εἰ μὴ μόνον, ὡς νῦν, πάντῃ ὀλίγοι συμφωνοῖεν, ἀλλὰ πάντα ἢ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀρχή*². Sed sectae novae multitudini Bithyniae diffidere minime licet; neque huic loco contra Plinium Origenes testis advocari potest, qui, prout res postulat, numerum Iesu fidelium appellat modo parvum, modo ingentem³. Ut unum exemplum afferam, ille contr. Cels. I 26, 27 (ed. Lommatzsch XVIII 56. 58) laeto animo pronuntiat Christianorum sectam esse novam ac tamen per tot terras propagatam⁴. Et prodest fortasse in subsidium vocare Tertulliani testimonium, qui apol. 37⁵ exclamat, si Christiani repentino a negotiis atque omnino a vita publica recedant, fore ut totum imperium sit vasta solitudo⁶, quo loco G. Boissier recte monuit Tertullianum, licet haec arte rhetorica in maius efferret, tamen veritati plane repugnare non potuisse, cum ethnicos adiret ideoque ne mendacium emitteret nimis perspicuum, cavere deberet⁷. Denique sumendum est in Ponti et Bithyniae provincia sectatores Christianorum plures fuisse quam alibi, praesertim cum Paulus apostolus ipse ad Ancyram Galatiae progressus esset, quae a meridie Bithyniae continuatur, unde facile nova doctrina percrebrescere potuit. Sin autem profecto fieri potuit, ut Christiani in aliqua regione tunciam ad tantum numerum accre-

¹ L. Aubé l. l. 213sqq.; E. Desjardins l. l. 657; P. Dupuy l. l. 193; P. Hochart l. l. 90; M. Goguel l. l. 262.

² L. Aubé l. l. 214; E. Desjardins l. l. 657.

³ Ut acute demonstravit C. Gu. I. Wilde l. l. 92.

⁴ Vide contr. Cels. III 10 (ed. Lommatzsch XVIII 263): *Ὅτι μὲν οἶν συγκρίσει τοῦ ἐξῆς πλήθους ὀλίγοι ἴσαν ἀρχόμενοι Χριστιανοί, δῆλον. Καίτοι οὐ πάντῃ ἴσαν ὀλίγοι.*

⁵ Ed. Oehler I 250sq. Apologeticus scriptus est post a. 197, vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III² 289.

⁶ Tert. l. l.: 'Hesterni sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis relinquimus templa'. Vide etiam Iustinum, dialog. c. Tryph. 117; C. Gu. I. Wilde l. l. 91sqq. ⁷ L. l. 122.

scerent, non est, cur cultum publicum nonnullis locis in periculum vocari esse coeptum non credamus. Atque gravissimum erat, quod victimarii praecipue lucri damnum apud legatum querebantur, qui de hac querimonia haud dubie rei actae modum excedente imperatorem certiore facere suum esse indicabat. Denique aliud quoddam animo cogitemus. Plinio, cum vitae partem longe maximam in regionibus imperii Romani, quae ad occasum vergunt, egerit ibique plurimis honoribus sit functus, res quasdam Bithyniae, provinciae ad orientem spectantis, miras atque insuetas fuisse non mirabimur et per se intellegitur eum his Bithyniae rebus simile adhibuisse iudicium atque in Italia. Iam perfacile fieri potuit, ut Christianorum, qui orientis locis plus quam alibi vigerent, multitudinem pro numero sectatorum in Italia eiusve in capite versantium putaret maximam, praesertim si Iesu discipulorum et Bithynorum incolarum numeros inter se compararet. Ita posterioris aetatis scriptores ecclesiastici fidelium copiam, quam cum totius imperii civibus conferrent, suo iure nominaverunt exiguam¹.

Sed L. Aubé miratur, quod Plinius, si condicio sollemnium sacrorum Romanorum revera fuit tam gravis sectatorumque multitudo tam ingens, non prius ei rei providit quam XIV vel XV post adventum mensibus². Ad hoc argumentum respondere poterimus, si Secundi itineris rationem habebimus. Ille quidem, sicut epistulae ad ordinem temporis dispositae ostendunt³, primo praefecturae anno eas regiones visit, quae ad occasum solis spectant, altero, quae ad ortum⁴. Epistula ad Christianos respiciens exstat inter eas, quae ex regione Sinopae⁵ et Amisi⁶ exeunte iam legatione sunt missae, et fieri potuit, ut ibi secta nova plus floreret quam iis locis, quae Plinius antea obierat. Quam explicandi rationem G. Boissier nihil valere dicit propterea, quod auctor nullo verbo illas regiones in hac epistula nominet⁷. At reputemus in chirographo ipsius Plinii ad diem in epistula ascriptam etiam loci significationem primitus fuisse additam, quae quidem

¹ Vide supra 55 cum adn. 4.

² L. I. 216.

³ Vide 54 adn. 3.

⁴ Ut recte viderunt Fr. Arnold I. I. 252 et C. Gu. I. Wilde I. I. 93.

⁵ Vide ep. 90.

⁶ Vide ep. 92. 110.

⁷ L. I. 125.

postea, ut supra p. 38 explicavi, omittebatur; nec fuit, cur locus, unde epistula esset missa, vel iterum ipsis in litteris appellaretur. Praeterea autem singulas regiones, ubi Christiani erant, nominatim enumerare longum erat, cum religio nova non in 'civitates tantum, sed vicos etiam atque agros' (§ 9) invasisset. Accedit, quod in ep. 93, h. e. brevi ante quam Plinius per ep. 96 imperatorem consulit de sectatoribus, Traianus ei commendaverat, ut illicitos coetus cuiusque generis curaret compescendos, quo procul dubio factum est, ut tum primum Secundus animum in Christianos quoque adverteret et satis perspicue cognosceret, ad quantum numerum ii iam essent aucti. Ita satis explicatur, cur praefectura iam deficiente Plinius motus sit, ut principis de Iesu cultoribus sententiam exquireret. Ergo ultimum quoque argumentum contra huius epistulae auctoritatem allatum est reiectum.

Atque etiam alia de causa de interpolatione Christiana cogitare non licet. Nam apertum est totum illud de Nazareni magistri discipulis iudicium valde sapere ingenium hominis vere ethnici. Fides Christiana habetur pro superstitione prava, immodica (§ 8), cui qui student, quid sibi velint, ipsi ignorant; nam celeriter parati sunt fidem deserere, modo ne puniantur. Cum contemptione Plinius ut homo doctus atque eruditus loquitur de contagione superstitionis istius (§ 9); accusati prioris cognitionis se praebent pertinaces et obstinatos (§ 3), occupantur amentia (§ 4). Minime sane Christianus interpolator gloriae dei et ecclesiae augendae cupidus talia iudicia de fratribus emisisset. Immo haec ipsa scriptoribus ecclesiasticis causa fuisse videtur, cur, cum Traiani rescriptum commemorare summisque laudibus efferre non desierint, de Plinii epistula praetulerint silere.

Traiani rescripti quoque complures viri docti invenerunt nonnulla, ex quibus id subditum esse concluderunt. M. Goguel igitur hanc esse gravem inconstantiam censet, quod princeps primo quidem in universum se posse constituere quidquam neget, deinde leges quasdam de sectatoribus tractandis in universum sanciat¹. Sed non est inconstantiae, si quis in

¹ L. I. 262.

perpetuum vel universum quidquam decernere nolle fassus in praesens tamen quaedam observanda constituat¹. Etiam in epistulis 109 et 113 Traianus legem, quae in universum valeat, sancire abnuit nec tamen in condicione praesenti quid a Plinio agi velit dissimulat. Quod porro H. Schiller admiratus quaerit, cur imperator non adhibuerit² Neronis rationem³ sectae suppressimendae, obiciendum est hunc principem ubique quaque cum illo facere esse aspernatum⁴.

Iam redeamus ad eos, qui cuncta Traiani rescripta pro subditis habent⁵ quique cum aliis responsum ad epistolam de Christianis datum 97 illi derogant, quod Plinius nihil imperatoris rescriptis adiuvetur; in quo maxime interpolatorem deprehendi posse, qui, cum ad legati interrogationem responsum principis addendum censuisset, tamen non suppetisset huic operi recte perficiendo⁶. Iamque rem diligentius inspiciamus. Plinius circuitione quadam quaerit, num recta sint, quae ipse egerit (§ 1; item § 8: 'Ideo dilata cognitione ad consulendum te decucurri'); ad quae Traianus in initio rescripti respondet: 'Actum, quem debuisti, mi Secunde, . . . secutus es'. Deinde legatus principi tres quaestiones proponit, primum sitne aliquod discrimen aetatis vel sexus, deinde deturne paenitentiae venia, tum an nomen ipsum, etsi flagitiis careat, puniatur (§ 2). Denique quaestio latet in verbis: 'Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens' (§ 5), scilicet num ipse recte egerit, cum eo libello uteretur ad Christianos quaerendos. Ad primam quaestionem imperator nihil certius rescribit (§ 1); sed sumere licet eum discrimen illud aetatis et sexus fieri voluisse, praesertim cum etiam in alia re priore (vide ep. 32) distinctionem quandam poenarum tribuendarum esse iusserit; iam inde legatus ipse cognoscere potuit, quatenus de Christianis illius discriminis aetatis ratio haberetur. Denique iterum hoc moneo ipsas leges Romanas, ut ita in hominibus puniendis distingueretur, praescripsisse⁷, neque est,

¹ Vide H. Schiller l. l. I 580sq.; K. I. Neumann l. l. I 100.

² L. l. 449.

³ Vide Tac. ann. XV 44; Suet. Nero 16.

⁴ Vide ep. VI 31, 9: '... nec ego Nero', quae Traianus dixit.

⁵ Vide supra 37 fin. 38.

⁶ M. Goguel l. l. 262.

⁷ Vide supra 49. Th. Mommsen *Röm. Strafrecht* 75sq. 1042.

cur Traianum imperatorem illum iustissimum clementissimumque a legibus abscessisse putemus. Ad secundam interrogationem paenitentiae locum esse dandum censet. Etiam ad tertiam quaestionem responsum quoddam in verbis § 2: 'si deferantur et arguantur . . . veniam ex paenitentia impetret' implicite inhaeret: cum ii tantummodo, qui omnino Christianos se esse negant, dimittendi nominentur, secundum Traiani iussum omnes, qui nomen Christianum prae se ferunt neque fidem abnegant, puniendi sunt, etiamsi flagitiis carent. Quod denique ad libellum propositum sine auctore multorum nomina continentem pertinet, imperator ut breviter ita generose atque humane respondet: 'Sine auctore vero propositi libelli in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est'¹. Itaque, si summam Traiani rescripti amplectimur, confitendum est legatum principis responso valde adiuvari; difficultates sunt sublatae, quibus Plinius laborabat.

Restat denique, ut quam brevissime sententiam examinem eorum, qui etiam rescriptum Traiani ab interpolatore Christiano ad gloriam ecclesiae augendam compositum ducunt. Hoc quidem per se accidere potuit, quoniam non ad omnes Plinii epistulas imperatoris responsa habemus. Cumque Tertullianus apol. 2 et 5 Caesaris edicti mentionem moveat, inde iam, si de interpolatione cogitamus, sequitur, ut hoc testimonium de Christianis aut ante illum aut eius aetate sive ab ipso sive ab alio Plinii epistulis subditum sit. Sed in hoc capite demonstravisse mihi videor Plinii epistolam de Iesu sectatoribus esse genuinam; atque ut haec revera germana, spurium sit Traiani rescriptum, mea quidem sententia vix sumi potest Christianorum fraudatorem responsum addidisse eundemque Plinii interrogationem, qualem hodie legimus, intactam reliquisse, quippe quae contineret satis multas res ecclesiae molestas.

His explicatis omnium argumentorum contra auctoritatem Plinii epistolae rescriptique Traiani congestorum nullum probari posse intelleximus. Quisquis animo non praeoccupato has duas deinceps epistulas leget, cognoscet et Plinii epistolam

¹ Br. Bauer l. l. 273 recte ostendit haec verba esse propria Nervae Traianique temporum.

de Christianorum re plane agentem ac perspicue dispositam et Traiani explicatum responsum, quorum utrumque bene intellegitur ex ingenio utriusque auctoris. Praeterea quis interpolator tum plane suppetierit huic labori tam diligenter et acute perficiendo, ut utriusque sermonem atque ingenium imitaretur, ut in nullo verbo, in nulla sententia offendaris, idque ea aetate, qua genus dicendi admodum alienum esset a Plinii simplicitate in epistulis ad Traianum missis perspicua atque etiam magis a principis brevitate, dico iis temporibus, quibus effusae et abundantis orationis gloria nitebant Flori, Appulei, Minucii, Tertulliani¹. Iam videmus plus esse difficultatis expedire, quo modo interpolatio facta sit, quam testimoniorum auctoritatem defendere ac probare.

¹ Vide E. Norden *Antike Kunstprosa*, Leipzig 1898, II 588sq. 598sq.

Caput III

De Tacito

Taciti testimonium de Iesu Nazareno exstat ann. XV 44. Unus fons annalium librorum XI—XVI est codex Langobardis litteris scriptus et a Cosmo suae bibliothecae anno 1444 conditae insertus Mediceus II, qui nunc commode inspicere potest apud Sijthoffium in Codicibus Graecis et Latinis photographice depictis 7, 2. Ceteri cuncti codices ab illo pendent neque ipsi sunt ullius momenti nisi, ubi in Mediceo sunt lectiones dubiae¹.

Locus, ubi testimonium de Iesu Nazareno eiusque sectatoribus exstat, hic est:

Tac. ann. XV 44: 'Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos² appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat. Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus³ erumpebat non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluunt celebranturque. Igitur primum correpti, qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde⁴ in crimine incendii quam odio humani generis

¹ Ed. Orelli Baier p. XIV—XIX.

² *Chrestianos*, non *Christianos* cod. Med. exhibuisse videtur; *Christianos*: codd. vide infra 78 sqq.

³ Med., *rursus*: codd.

⁴ *perinde*: Orelli Baier.

convicti¹ sunt. Et perentibus addita ludibria, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent aut crucibus affixi atque flammandi, ubi² defecisset dies, in usum³ nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo⁴ insistens. Unde quamquam adversus sontes et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur.⁵

Permagna est orta controversia de Taciti testimonii auctoritate, postquam P. Hochart anno 1885 Parisiis librum in publicum emisit: *Études au sujet de la persécution des Chrétiens sous Néron*. Nam etsi antea multi docti viri in rebus quibusdam a Romano historico de Christianis traditis textusque in nonnullis verbis valde laboraverunt⁵, tamen nemo ante

¹ *coniuncti*: Med.; *coniuncti reperti sunt*: Gast. Boissier; *coniuncti*: Cuq.; *convicti*: edd.

² *aut flammandi atque ubi*: Med., qui in suprascriptis; traditum servant Haasius et Orellius; *aut crucibus affixi aut flammandi*: del. Nipperdey; *ut flammandi*: Ursinus; *aut flamma usti, utque ubi*: Meursius; *aut flamma usti, aliquis ubi defecisset*: Pontanus; *aut crucibus affixi flammandi*: Renan; *aut crucibus affixi et flamma diffracti ubi*: Iac. Bernays *Über die Chronik des Sulpicii Severus*, Berlin 1861, 55 adn. 72; *aut crucibus affixi sunt flammandi utque*: Frankl. Arnold *Die Neronische Christenverfolgung*, Leipz. 1888, 11; plurimi edd., inter hos Halm, locum correxerunt ex Sulpicio Severo, qui chron. II 29 haec habet: 'Quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent, multi crucibus affixi aut flamma usti, plerique in id reservati, ut, cum defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur'. Meam lectionem defendam infra 89sq. Hoc capite iam conscripto cognovi Carolum Weyman voce 'atque' ante 'ubi' omissa legere velle: *et flammandi, ubi . . .*; in *Festgabe für M. v. Schanz*, Würzburg 1912: *Tacitus über die Fackeln des Nero* 172.

³ *usu*: Med.

⁴ *curriculo*: cod. Agricolae; *circulo*: Med.

⁵ Dubitationes quasdam nonnullorum ante Hochartium illustrium doctorum virorum commemorare mihi liceat. Voltaire (*Oeuvres complètes de Voltaire, Essai sur les mœurs* I, Paris 1878, 223) contendit neque imperatorem neque Christianos vel Iudaeos incendii criminis argui potuisse sumitque paucos tantum novorum sectatorum irae populi leniendae esse traditos. Gibbon (*Hist. of the decline and fall of the Roman empire*, nov. edit. Londinis vol. II 1897, 87sq.) Tacitum de Christianis iudicium suae aetatis ad tempora Neronis rettulisse dicit. H. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserz.* vol. I 1872, 449, poenas fuisse novas aut inauditas negat (vide

Hochartium fidem totius de Christianis loci in dubium vocare est ausus. Ille enim vero eo processit, ut permultis rationibus undique studiosissime collatis totum testimonium ab interpolatore Christiano in annalium textum esse immissum contenderet¹. Ex eo tempore quaestio de auctoritate eius testimonii iterum atque iterum est proposita; etiam recentissimis temporibus doctorum virorum dissensio de ea re est maxima². Postquam Arthurus Drews in libello illo, qui inscribitur *Christusmythe* cuiusque prior pars in lucem prodiit anno 1910, ea verba ad Christianos spectantia Taciti esse negavit³, Ioh. Weiß ei contradixit affirmans quemque animo non praeoccupato illum locum pro genuino agnoscere debere⁴. At Drews etiam in altera parte libelli *Christusmythe* anno 1911 edita suae sententiae stetit⁵, cumque Hochartii argumenta in subsidium vocare non desinat, meum erit praeter ceteras illius praecipue rationes, quatenus sint probandae, examinare⁶.

Priusquam Taciti de Iesu Nazareno testimonium ipsum perscrutari aggredior, quaerere conabor, quatenus rebus ab

infra 94) ac dubitat, num anno 64 Christiani a Iudaeis distingui potuerint (*Gesch. d. röm. Kaiserreich unt. Nero*, Berlin 1872, 586; vide infra 73). Alii nomen Christianorum diebus illius incendii nondum usitatum fuisse opinantur, quorum nomino R. A. Lipsium *Über den Ursprung u. ältesten Gebrauch des Christennamens*, *Gratulationsschr. Jena* 1873, 10 et M. Joël *Blicke in die Religionsgesch.* II 1883, 148. Vide infra 75. Quod ad censuram criticam pertinet, nonnulli docti viri etiam ante Hochartium ipsis in verbis 'aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi' sunt offensi. Unum pro omnibus hic commemoro K. Nipperdey, qui in editione Taciti operum (Berol. 1871—1876) ex sententia de Christianis lata expungenda esse censet verba illa 'aut crucibus affixi aut flammandi'. Plura de singulis rebus suo loco quaeque dicenda erunt.

¹ L. I. 1—77. 145—257.

² Multitudo tractationum huc spectantium est valde magna. Nonnullae commemorantur a M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III² 244. Plura nomina contulit K. Hofbauer *Die erste Christenverfolgung, Beiträge zur Kritik der Tacitusstelle*, Oberhollabrunn 1908, 46 sq.

³ L. I. 179.

⁴ *Jesus von Nazareth, Mythos oder Geschichte*, Tübing. 1910, 86.

⁵ L. I. 65. Vide 54 sqq.

⁶ A. Drews *Christusmythe* II 39: *Seinen deutschen Kritikern aber, die den ausländischen Gelehrten, ohne ihn zu kennen, so hochfahrend von oben herab beurteilen, kann ich nur den Rat geben, sich bald an das Studium seiner Schriften zu machen, da aus ihnen recht viel zu lernen sein dürfte.*

eo de incendio Romae traditis fides sit habenda. Nonnulli enim docti viri res ita, ut in annalium libro XV in capite XXXVIII sequentibus narrantur, gestas esse negant. Quod ad confirmandum Hochart imprimis haec fere dicit¹: Fieri non potuisse, ut Nero anno 64 incendium urbis imperaret, quippe qui nihil dimisisset inexpertum ad calamitatem populi molliendam; quapropter vixdum esse credibile aut rumorem de Caesare auctore exstitisse aut imperatorem in Christianos proVectum. Sed in ea re non tam quaeritur, princepsne revera hoc incendii facinus commiserit, quam utrum rumor ille tunc profecto per urbem fuerit divulgatus necne. Quod quidem Tacitus ann. XIII 20, 12 sq.² promittit: 'Nos consensum auctorum secuturi, si qui diversa prodiderint, sub nominibus ipsorum trademus', huic promisso immansisse non videtur; namque et de coniuratione Pisonis et super crimine urbis incensae in Neronem delato nos facit in dubio haesitantes³. Attamen, etiamsi nomina ipsorum scriptorum non appellavit, satis perspicue cognoscimus eum duos inter se diversos fontes consuluisse summaque diligentia reddidisse⁴, quod breviter demonstraturus sum altero fonte eoque Neroni benevolo per litteram *a*, *b* littera altero eoque infesto significato. In capite XXXVIII 1 sq. libri XV haec leguntur: 'Sequitur clades, forte (a) an dolo principis (b) incertum, nam utrumque auctores prodidere'; v. infra (23 sqq.): 'Nec quisquam defendere audebat crebris multorum minis restinguere prohibentium et quia alii palam faces iaciebant atque esse sibi auctorem vociferabantur, sive raptus licentius exercerent (a) seu iussu (b)'.

C. XXXIX 10 sq.: 'Quae quamquam popularia (a) in irritum cadebant, quia pervaserat rumor . . . (b)'.

C. XL 3 sqq.: 'Necdum positus metus et rediit . . . ignis

¹ L. I. 17—44. 219. Vide H. Schiller *Gesch. des röm. Kaiserreiches unter Nero*, Berlin 1872, 424; M. Joël *Blicke in die Religionsgeschichte II* 1883, 143; A. Drews *Christusmythe II* 59. 44.

² Versuum numeri spectant ad Halmii editionem Lipsiae I⁴ 1909, II¹ 1911.

³ Vide Ph. Fabia *Les sources de Tacite dans les histoires et les annales*, Paris 1893, 412 sq.; Tac. ann. XV 38. 49.

⁴ Vide L. v. Ranke *Weltgeschichte III* 2, 312 sq.

. . . plusque infamiae¹ id incendium habuit, quia praediis Tigellini Aemilianis proruperat; videbaturque Nero condendae urbis et cognomento suo appellandae gloriam quaerere (b).²

Enumerantur dehinc c. XLI regiones igni vastatae.

c. XLII 1: 'ceterum Nero usus est patriae ruinis . . . (b)', quo in capite toto praevallet indicium Caesari adversum².

c. XLIII ineunte mentio fit remediorum a Nerone ad calamitatem molliendam adhibitorum (a); sub finem quidem sententia imperatori infesta rursus perlucere videtur (v. 18sq. q.): 'erant tamen, qui crederent veterem illam formam salubritati magis conduxisse, quoniam angustiae itinerum et altitudo tectorum non perinde solis vapore perrumperentur . . . (b)'.

Denique c. XLIV placamentis deorum commemoratis Tacitus auctorem Neroni adversum nobisque ignotum secutus sic scribit (v. 7sq. q.): 'sed non ope humana . . . decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur (b)'.

Inde iam liquet aetate Taciti famam de Neronis culpa memoriae esse traditam. Si porro inspicimus, alii praeter illustrem historicum scriptores quo modo de Caesare incendii suspecto cogitaverint, nos minime fugit et Suetonium, qui paucis annis post Taciti annales suas Caesarum vitas composuit³, et Cassium Dionem⁴ rumori illi tribuere tantam vim, ut Neronem pro incendiario habere non dubitent. Sed iam

¹ Inde apparet ex fonte Caesari infesto etiam prius c. 38. 39 commemoratum incendium fuisse infamiae; sed hoc alterum habuit plus infamiae. Hoc loco Taciti erat non diversas sententias modo afferre, verum etiam expendere. Vide ann. XVI 6. E. Norden *Antike Kunstprosa* I 341. Ph. Fabia l. l. 442. 444.

² In versu 13 huius capituli legimus: 'Nero . . . ut erat incredibilium cupitor'.

³ Anno fere 120 (Teuffel-Schwabe *Gesch. röm. Lit.*⁵ 877). Suet. Nero 38: 'Sed nec populo aut mœnibus patriae pepercit. Dicente quodam in sermone communi: *Ἐμοῦ θανάτος γαίᾳ μείζητα πνοί*, immo, inquit, *ἐμοῦ ζῶντος*, palamque ita fecit . . . hoc incendium e turre Maecenatiana prospectans laetusque flammae, ut aiebat, pulchritudine Halosin Ilii in illo suo scaenico habitu decantavit'.

⁴ Vixit annis ferme 155—235 (W. Christ *Gesch. gr. Lit.*⁴ 701sq. q.); Cassius Dio in epit. Xiphilini LXII c. 16—18 ed. Boissevain Berol. 1895—1901 vol. III 55sq. P. Hochart l. l. 21sq. nullis rationibus nisus contendit Dionem sive eius epitomatores denegare Neronis culpam.

investigare conemur, quousque temporis eam famam referre possimus; nam etiam ante Tacitum complures scriptores, ne Caesarem solverent suspicione, caverunt. Plinius maior loquitur de nonnullis arboribus, quae duravissent ad Neronis principis incendia cultu virides iuvenesque, ni princeps ille adcelerasset etiam arborum mortem¹.

Auctor Octaviae tragoediae² imperatorem fugit recitantem:
 'mox tecta flammis concidant urbis meis'³.

Quin etiam imperatoris ipsius aetate rumore istum pervagatum fuisse per totum populum Romanum dilucide apparet. Papinius Statius in silvis⁴ sic canit:

'dices culminibus Remi vagantis
 infandos domini nocentis ignes.'

Hoc carmen est dedicatum memoriae Lucani⁵. His verbis Musa Lucano infanti modo nato canit de operibus ab eo oriundis, quorum in numero erat etiam declamatio 'de incendio urbis'. Ergo sumere cogimur Lucanum quoque de rumore edoctum fuisse eique adeo fidem habuisse, ut in declamatione illa incendii crimen in principem volveret⁶. Ac bene quidem accidit, quod certiores facti sumus de tempore Lucani exitus; cessit enim de vita Neronis iussu prid. Kal. Maias anni LXV⁷. Sed cum incendium primum ortum sit ante diem XIV Kal. Sextiles anni LXIV⁸ nec prius restinctum quam quinque diebus intermissis⁹, h. e. ante diem VIII Kal. Sextiles, iam terminos habemus temporis, quos intra rumor Neroni infestus exstitit: ante diem VIII Kal. Sextiles anni 64 et pridie Kal. Maias anni 65. Atque etiam magis hoc spatium

¹ N. H. XVII § 5 Mayhoff.

² Tragoedia illa haud ita multo post Neronis mortem in lucem prodiiit; Teuffel-Kroll II 233 sq. ³ V. 831 (ed. Leo).

⁴ Silv. II 7, 60sq.

⁵ M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 84, 5.

⁶ Vide etiam M. Schanz l. l.

⁷ Ann. XV 70; Lucanus, ed. Hosius Lipsiae 1892, 336 Vacca: 'Sua sponte coactus vita excedere venas sibi praecidit periitque prid. Kal. Maias Attico Vestino et Nerva Siliano coss'. Vide F. Glaeser, *Quaest. Sueton. de vita Lucani*, Diss. Vratisl. 1911, 37.

⁸ Ann. XV 41, 10sq.

⁹ Ann. XV 40, 1.

temporis diminuere licet. Namque si animo cogitamus Lucanum vix supremis demum vitae diebus declamationem illam confecisse ac temporis aliquantum intercessisse inter consilium huius operis componendi ipsamque executionem, reducimur ad dies fere subinde incendium sequentes¹.

Quibus explicatis dicere cogimur tristibus illis calamitatis diebus revera famam de Caesaris culpa per urbem volasse.

Sin autem res ita se habebat, principis sive noxii sive innocentis maxime intererat rumorem quam celerrime compesci. Quae quidem P. Hochart opponit populum etiam tunc Neroni valde favere non desiisse, cum is nihil, ut auxiliaretur civibus, praetermisisset, vulgusque famam haud dubie pro falsa habiturum fuisse², facile refutantur. Nam quamvis omnia provisa essent ad ignem exstinguendum ac praecavendum, tamen ignis rursus redierat isque praediis Tigellini proruperat³. Sed satis cognitum habemus, quomodo Romani de homine isto sceleratissimo cogitaverint⁴. Is enim erat pariter invidiosus, quibus odium Neronis inerat et quibus desiderium⁵, maximeque populi saevitiam incitaverat eumque odio imbuerat implacabili⁶. Iam permagnum periculum et ipsi et imperatori imminere poterat, ubi primum populus eo adiutore auctum esse incendium putare coepit.

Sed alterum quoddam accedit. Vulgus enim, etsi principi studebat indulgenti quam potissimum ipsorum voluptatibus,

¹ Ann. XV 67, 5 sqq.: Subrius Flavius tribunus a Nerone interrogatus, quibus causis ad oblivionem sacramenti processisset: 'Oderam te', inquit, '... odisse coepi, postquam parricida matris et uxoris, auriga et histrio et incendiarius exstitisti'. Haec verba dicta sunt coniuratione Pisonis patefacta h. e. ante Lucani mortem. Tamen iis non nimia vis est tribuenda, cum ignoremus, Flaviusne profecto ita locutus sit. ² L. I. 20. 30.

³ Ann. XV 40; nequaquam habemus, cur huic nuntio diffidamus.

⁴ Tacitus eum nominat malis artibus solis pollentem (ann. XIV 57, 3), quo in praeficiendo cohortibus praetoriis Nero secutus sit veterem impudicitiam atque infamiam (XIV 51, 14), libidinosum (XVI 17, 18). Vide H. Schiller *Nero* 163. 166; A. v. Domaszewski *Gesch. der röm. Kaiser* II 59. ⁵ Hist. I 72.

⁶ *Ib.*, Plut. Galba 17; Cassius Dio LXII 15 ed. Boissvain vol. III 54; *Iuv. sat.* I 155; Tigellinus ipse Octaviam populo gratissimam curaverat interimendam, ann. XIV 63. 64.

tamen fide dimoveri potuit¹. Duobus annis ante Romam flammis datam Nero crebris questibus vulgi erat coactus Octaviam uxorem exturbatam revocare²; neve obliviscamur illis post incendium diebus populum versatum esse in mala condicione nullisque voluptatibus delectatum, quapropter iam non erat, cur eius favor ad Caesarem inclinaret. Nobiles vero iamdudum Neronem esse aversatos et detestatos multis locis annalium invenimus probatum³, nec dubium erat, quin ii ipsi tunc rumore usi populi studium a principe abalienare essent conaturi. Cum igitur ex rumore, nisi ilico tolleretur, Caesari magnum periculum imminere posset, calliditatis erat auctores incendii quaerere, in quos suspicio atque odium ignis averteretur. Nam 'non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur' (v. supra p. 65).

Iam quaestio oriebatur, quo vertendum. E nobilium numero reos ad iudicium trahere nec Tigellinus neque Nero audere poterat, quoniam valde dubium esse debebat, num populus eos, quos per tot annos tanta malignitate ab imperatore tractatos vidisset, tum ipsum incendii crimen commisisse crederet. Nec licebat noxios eligere e multitudine civium Romanorum, qui haud dubie statim cognituri fuissent, quo id spectaret. Iam cogitares de Iudaeis, qui, etsi sub tutela rei publicae versabantur⁴, tamen Romanis erant summo contemptui⁵. At nimius erat eorum numerus⁶, neque ignoramus

¹ Ann. XIV 22: De comete sidere effulgente opinio est vulgi mutationem regis portendi. 'Igitur quasi iam depulso Nerone, quisnam deligeretur, anquirebant'.

² Ann. XIV 60; seditiosus populus videatur etiam tibi legenti ann. XIV 61. Commemoro praeterea, quam sedulo princeps timuerit populi favori Agrippina matre sublata; vide ann. XIV 13.

³ Unum e multis exemplum affero, ann. XV 36, 18sq.: 'Senatus et primores in incerto erant, procul an coram atrocior haberetur'.

⁴ Vide E. Schuerer *Gesch. des jüd. Volkes* III³ 30sqq.

⁵ Vide Th. Keim *Rom u. das Christentum*, Berl. 1881, 100sqq.; P. Wendland *Die hellen.-röm. Kultur*, Tübing. 1912², 195.

⁶ Documento est eos iterum atque iterum repressos et expulsos minime diminutos esse. E. Schuerer l. l. 32sq.; A. Harnack *Die Mission u. Ausbreitung des Christent. in den drei ersten Jahrhunderten*, Leipz. 1902, 5

ipsos Poppaeae Sabinae opera tutos fuisse ab incommodis iniuriisque¹. Quin imperator Claudius in principio imperii per decretum statuerat Iudaeos ubique esse tolerandos², iidemque sub Nerone Caesare nunquam erant vexati³; quare suspicioni fuisset, si Nero tum ipsum in eos esset proventus. Denique iam restant Christiani, qui populo non minori odio erant quam Iudaei; quippe qui essent per flagitia invis⁴ ideoque etiam peiores quam Iudaei, quod moribus suis et institutis rei publicae parabant magnas difficultates⁵. Adde huc, quod Iudaei hanc occasionem periculosissimos adversarios funditus perdendi vix praetermiserint. P. Hochart quidem sumit Neronem in Christianos animadvertere tunc praeter cetera etiam idcirco dubitare debuisse, quod illi in plebe praecipue niterentur⁶. Atqui nulli totius urbis homines erant aptiores, qui destinerentur ad supplicium, quam Christiani ipsi, nimirum cum essent nova secta, de qua insuper male audiente licebat nullo periculo rumores dissipare ineptissimos absurdissimosque⁷.

His expositis intellegimus rumorem de Neronis culpa revera tum exstitisse eiusque magnopere interfuisse famam quam primum tolli. Itaque iam vero negandum est Tacitum in hisce capitibus modo tractatis memoriae tradidisse falsa.

Dehinc iam transeamus ad testimonium ipsum, quod bipertitum tractaturus sum; prior pars extenditur ad verba 'confluunt celebranturque', altera explet cetera capituli.

'Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat. Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante

computat Tiberio imperitante Romae fuisse circiter decem milia Iudaeorum, cui sententiae me addicam.

¹ Vide Ioseph. ant. Iud. XX 195. 252 Niese; Tac. ann. XVI 6.

² Ioseph. ant. Iud. XIX 278—292. Etiamsi Claudius aliquando in Iudaeos animadvertere coactus erat, tamen eorum condicio ipsa non erat commutata. Vide Suet. Claud. 25; Cassius Dio LX 6 ed. Boissevain vol. II 669; H. Schiller *Gesch. der röm. Kaiserzeit* I 447.

³ Suet. Nero 46: 'Nero nihil curavit diversas religiones atque contempsit'. Iosephus nihil novit Iudaeorum vexationis sub imperatore Nerone.

⁴ Ann. XV 44, 10sq.: 'Quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat'.

⁵ Plus de hac re vide infra 74.

⁶ L. I. 179.

⁷ Vide Th. Keim l. I. 187.

per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat. Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda conflunt celebranturque'.

Ordinem rerum optime verbis 'ergo rumori abolendo . . .' continuari modo demonstravi¹. Nec minus iuvat Taciti genus dicendi reperire. 'Abolere' verbum Tacitus conecit non cum voce 'infamiae'², sed cum 'rumori': nimirum si rumor ipse erit sublatus, infamia per se decedet. Historicus non subtilius imperatoris studium significare potuit gravis famae discutiendae³. Caesar igitur suspicionem conatur a semet vertere in Christianos, qui num revera sint noxii, ipse haud dubie ignorat: 'subdidit reos'. 'Subdere' verbum intellegitur de re falsa supposita pro vera. Auctor ipse his verbis Christianos tamquam crimine incendii solvit et iam audire nobis videmur verba infra sequentia: 'tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur'. Dictionem vero 'reum subdere' propriam esse Taciti docent ann. I 6, 17: 'metuens, ne reus subderetur', I 39, 6: 'mos vulgo, quamvis falsis reum subdere'⁴. Pro inaudito facinore etiam poenae esse debent quaesitissimae, quod adiectivum 'quaesitissimus' in ann. II 53, 12 probatum invenimus: 'excepere Graeci quaesitissimis honoribus (sc. Germanicum)'⁵. Audacter vero positum est 'invisos per'. Uno tantum praeter hunc loco eadem legimus, hist. I 60, 1 sq.: 'praerat Trebellius per avaritiam ac sordes contemptus exercitui invisusque'⁶. Cum verbis 'auctor eius nominis' bene comparatur ann. XII 58, 4 sq.: 'Romanum Troia demissum et Iuliae stirpis auctorem Aeneam'. Quod porro

¹ A. Drews *Christusmythe* II 40, 1 id negat.

² Ann. I 3, 24 sq.: 'Bellum . . . adversus Germanos supererat abolenda . . . infamiae . . .'

³ Vide ann. XV 73, 3 sq.: 'Etenim crebro vulgi rumore lacerabatur (Nero)'.

⁴ Vide Cic. de dom. § 85: 'Quis in meum locum iudicem subdidit'; ann. XIV 40, 5: 'Subdidit testamentum'; ann. VI 36, 6: 'Subdito rumore'; III 67, 13: 'Maiestatis crimina subdebantur'.

⁵ Vide etiam ann. III 57, 1; V 3, 8; XII 26, 1.

⁶ Ann. VI 7, 5: 'Per flagitia infamis'.

P. Hochart 'Tiberio imperitante' notat ut genus dicendi a Tacito discrepans¹, quamquam ipse ceteros locos eandem dictionem exhibentes affert, hoc est eius animi praeoccupati². Tacitus pergit: 'repressaue in praesens'; non usurpat 'opprimere', quod esset 'funditus delere', sed 'reprimere' bene coniunctum cum verbis 'in praesens'; nimirum nam exitiabilis superstitio rursus erumpebat³. Ea superstitio est 'exitiabilis', h. e. quae fert exitium sicuti morbus mortem efficiens⁴.

Ita cognoscimus in his sententiis elocutionem Taciti propriam atque exquisitam⁵.

Iam nos vertamus ad res ipsas tractandas. In verbis 'quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos (sive Christianos) appellabat' maxime cardo versatur. P. Hochart enim una cum iis, qui et ipsi auctoritatem testimonii in dubium vocant⁶, haec fere attulit ad fidem huius loci percutiendam⁷: Neronis aetate Christianos artissime cum Iudaeis cohaesisse, nempe quia hominibus vere Christianis opus fuisset cum primis lege Mosaïca et sabbatis sollemniter agendis⁸; ergo Iesu discipulos tunc nondum esse distinctos ab Iudaeis; nomen vero 'Christiani' ea demum aetate esse exortum et usitatum, qua sectatores illi Graeca, quae dicitur *κρίση*, lingua uti coepissent, quod quidem Tacito vel vivente vel etiam mortuo accidisset⁹; inde apparere ea de Iesu discipulis verba neutiquam esse Taciti ipsius¹⁰.

¹ L. l. 76sq.

² Ceteri loci sunt hi: ann. XII 64, 20; 65, 9; III 24, 14 (Tiberio imperitante); IV 62, 9 (imperitante Tiberio); XI 14, 15; XIII 32, 13; 43, 3.

³ Vide ann. VI 16, 11sq.: 'Multis plebiscitis obviam itum fraudibus (sc. funeratum), quae totiens repressae miras per artes rursus oriebantur'.

⁴ Ann. XVI 5, 11: '... morbo exitiabili correptos'; hist. III 22, 14: 'proelium ... exitiabile'.

⁵ Vide E. Norden *Die antike Kunstprosa* I 1898, 327. 332. 336. 337; H. Nissen in *Rhein. Mus.* XXVI 1871, 509; K. Wachsmuth *Einleitung in das Studium der alten Geschichte* 1895, 681.

⁶ Vide H. Schiller *Nero* 434; id. *Gesch. d. röm. Kaiserzeit* I 449; A. Drews *Christusmythe* II 52sq. et 58. Contra iudicat A. Linsenmayer *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat*, München 1905, 57sq. ⁷ P. Hochart l. l. 45—64; 177—180.

⁸ L. l. 47sq.

⁹ 51—54. A. Drews *Christusmythe* II 60sq.

¹⁰ P. Hochart l. l. 180.

Satis quidem constat Christianos 'sub umbraculo insignissimae religionis, certe licitae'¹, Iudaeorum se explicasse atque accepisse eorum rationem et modum² ad euangelium proferendum³ primis praesertim temporibus; sed iam medio fere primo p. Chr. n. saeculo Iudaeorum in novos sectatores odio factum est, ut Christiani praesidio licitae illius religionis carerent⁴, neque ignoramus, quanta invidia Iudaei in Asia et Graecia Paulum, ubicumque versabatur, persecuti sint, cum magistratus ipsi provinciales plus semel eum tuerentur⁵. Inde apparet Iesu discipulos extra Palaestinam non tam Iudaeis esse nisos quam provincialibus hominibus aliarum religionum⁶. Paulus vero ipse, quamvis Iudaeos non detestaretur, tamen nunquam declarare desiit cunctis nullo excepto hominibus sive Iudaeis sive ethnicis salutem esse paratam apertisque verbis in eos se vertit, qui una in Mosaïca lege docent positam primam homini Christiano condicionem⁷: immo in fide et amore positam esse supremam legem novae religionis⁸. Ita fit, ut Paulus euangelium extra Iudaeorum religionem extulerit⁹. Sed in hoc munere facere non potuit, quin lingua

¹ Vide Tertull. ap. 21 ed. Oehler I 195; H. Schiiler *Gesch. d. röm. Kaiser* I 447; Th. Keim I. I. 167.

² Etiam Iudaei summa ope nitebantur, ut quam plurimos sectatores ad se adsciscerent. P. Hochart I. I. 172; Th. Keim I. I. 107. 127; L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig 1910⁸, IV 245sq.; A. Harnack I. I. 7.

³ De hac re vide Th. Keim I. I. 167; P. Wendland I. I. 208—210; A. Linsenmayer I. I. 52sq.; Th. Mommsen *Röm. Gesch.* V 550; id. *Der Religionsfrevel nach röm. Recht*, in *Jur. Schr.* III 1907, 400, 2; Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1⁵, 9.

⁴ Vide A. Linsenmayer I. I. 53; P. Wendland I. I. 241; M. Joël *Blicke* II 15.

⁵ Vide Th. Keim I. I. 159. 177sq. 183; act. ap. 18. 12sqq.

⁶ Vide Ad. Juelicher *Einleitung in das Neue Testament*, Tübingen 1906, 36; Gal. 2, 11 sq.

⁷ Gal. 1, 16; 2, 8sq.; 3, 28; I Cor. 12, 13; Ephes. 4, 4; Col. 3, 11; ep. ad Romanos passim.

⁸ Marc. 12, 28sqq.; 16, 16: ὁ πιστεύων καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται.

⁹ Vide Ad. Juelicher I. I. 28sq.; A. Harnack I. I. 33sq.; G. Wohlenberg *Das Heidentum nach der Beurteilung des Paulus*, in *Neue kirchl. Zs.* XXIII 1912, 223—249.

Graeca uteretur¹, neque aspernatus est suo consilio ad morem philosophorum popularium se applicare². P. Hochart igitur errat, cum Christianos Neronis aetate Iudaïcis tantummodo institutis nitentes Iesu cultum propagasse ac Taciti demum temporibus linguam *κοινήν* ab illis adhibitam esse contendit³. Novi vero sectatores etiam Romae Nerone imperante quin fuerint, vix dubium sit. Testimonio est epistula a Paulo ad Romanos fratres missa⁴, idemque ex eo colligi potest, quod apostolus duos fere annos in urbe est versatus⁵.

Praeterea quaeritur, num etiam tunc discipuli Iesu Romae ab Iudaeis internosci potuerint, qua de re docti viri adhuc valde inter se dissentiunt. Sectae Christianorum quidem in urbe versantium haud parvam partem constituisse ex ethnicis docet eadem epistula illuc a Paulo missa⁶; ac per se intelligitur neque eos sectatores, qui ex gentilibus profecti⁷ lege Mosaïca non obstringebantur, usui consuetudinique Iudaeorum se applicasse neque vel eos, quicumque a cultu Moysis de-

¹ Ep. ad Romanos missa est scripta sermone Graeco. Ad. Juelicher l. l. 92 recte iudicare mihi videtur eam esse compositam anno fere 58/59.

² P. Wendland l. l. 92 recte animadvertit Paulum apud Athenienses collectos locutum esse in modum *διατριβῆς* philosophorum popularium; vide act. 17.

³ Iam C. Douais nonnulla ab Hochartio de hac re errata refutavit in *Rev. des quest. hist.* XXXVIII 1885, 353. Vide etiam Ad. Juelicher l. l. 38sq.; P. Wendland l. l. 5.

⁴ Vide supra adu. 1; ep. ad Rom. 15, 22sq.: *Διὸ καὶ ἐνεκοπήμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, νυνὶ δὲ μηκέτι τόπον ἔχων ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις, ἐπιποθίαν ἔχων τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς ἀπὸ ἰκανῶν ἐτῶν.* Vide Th. Keim l. l. 157, 3.

⁵ In eo actis apostolorum fidem quominus habeamus, nihil impedit; act. 28, 30sq.: *ἐνέμεινεν δὲ διατίαν ὄλην ἐν ἰδίῳ μισθώματι καὶ ἀπεδέχετο πάντας τοὺς εἰσπορευομένους πρὸς αὐτὸν . . .*

⁶ Ep. ad Rom. 2, 9sq.; 12, 1—15; passim. Vide etiam A. Hilgenfeld *Einleitung in das Neue Testament*, Leipzig 1875, 316sqq.

⁷ Ad. Juelicher l. l. 99; 100: *ein wildwachsendes, gesetzloses Heidenchristentum.* Cum Paulus per totam ad Romanos datam epistolam uberibus gravibusque verbis Graecos et Iudaeos esse aequales ostendere non desinat ac sectatores ubique quaque, ut concordēs sint, admoneat, sumere cogimur in secta illa differentias exstitisse haud parvas praeter cetera ideo quoque, quia alii ex Iudaeis, alii ex ethnicis ad Christianorum fidem transierant.

fecerant, synagogam adire esse ausos aut voluisse¹, quod Th. Mommsen imprimis acute cognovit². Atque alterum quoddam etiam manifestius demonstrare videtur Christianos esse distinctos ab Iudaeis. Nemo nescit inde a temporibus Augusti Romanis religionem paternam restitui esse coeptam atque eos quoque, qui Augusto successerunt, imperatores cultui deorum veterum renovando operam navavisse³. Summi fuit momenti quod Augustus ipse anno 12 a. Chr. n. pontificatum subiit⁴, quo facto religio Romana etiam artius quam prius coniuncta est cum re publica⁵. Huc accedit, quod defunctos Caesares in numerum caelestium traduci mos exstiterat. Iam universorum hominum, qui tutela imperii utebantur, summum erat officium dis imperium tuentibus sacrificare et carne victimae vesci⁶. Huic autem caerimoniae, quae nimium aliena videretur a vera religione ac pietate⁷, Christiani valde repugnabant atque eum in modum religiosa officia rei publicae debita

¹ Vide A. Linsenmayer l. l. 57sq.; A. Harnack l. l. 292; act. 28, 29.

² *Religionsfrevel in Jur. Schr.* III 417, 4: *Hierin, in dem Besuch oder Nichtbesuch der Synagoge wird dem heidnischen Publikum und insbesondere den Stadtrömern der Gegensatz der Juden und Christen wohl zuerst entgegengetreten sein, namentlich, wenn, wie dies geschah, die Polizei, welche die Synagogen gewähren lassen mußte, gegen die Ekklesien einschritt.* H. Schiller Nero 586 non recte Christianos a Iudaeis ita distingui potuisse negat.

³ Vide Hor. *carm. saec.* 61sqq.; *carm.* III 6, 1sqq.; *perfacile exempla cumules.* Th. Keim l. l. 82sqq.; 119sqq.; 127. Vide etiam S. Wide in *Gercke-Norden Einleitung in die Altertumswissenschaft* II Leipzig u. Berlin 1910, 282sqq.: *Die religiösen Reformen des Augustus.* G. Wissowa *Religion und Kultus der Römer*², München 1912, 73 sqq.

⁴ Vide A. v. Domaszewski *Geschichte der römischen Kaiser* I 208.

⁵ Vide Fr. Maaßen *Über die Gründe des Kampfes zwischen dem heidnisch römischen Staat und dem Christentum*, Wien 1882, 82.

⁶ Vide Fr. Maaßen l. l. 25; Th. Mommsen *Der Religionsfrevel nach röm. Recht in Jur. Schr.* III 390; 395. P. Wendland l. l. 253; Harnack l. l. 214.

⁷ Vide Fr. Maaßen l. l. 36. I Cor. 10, 19sqq., quem ad locum conferas commentarium Bernhardi Weiß *Paulinische Briefe u. Hebräerbrief*, Leipzig³ 1902, 191. G. Wohlenberg l. l. 236sq. Lege tamquam in apostolorum concilio Hierosolymis habito id vetitum est. Vide act. 15, 29: ἀπέχεσθε εἰδωλοθύτων καὶ αἵματος. Hoc concilium est convocatum anno fere 52, de quo inspicias Ad. Juellier l. l. 31.

neglegebant, et cum hi novi sectatores contemptoresque religionis publicae¹ ex parte haud parva ne Iudaeis quidem, qui soluti erant² cultu illo Caesarum deorum, se immiscerent, perfacile ab illis internosci poterant³. Neque igitur iure P. Hochart Neronis aetate Christianos Romae versantes ab Iudaeis distinguere potuisse negat⁴.

Ac porro quoniam P. Hochart illud esse interpolationis contendit, quod in hoc de Iesu testimonio nomen Christianorum legatur⁵, inquiramus, num iam incendii anno haec appellatio Romanis usitata fuerit. Primum est exploranda origo nominis. Quattuor libros sancti euangelii, epistulas apostolorum, apocalypsim, acta cum perlegimus, nostro iure miremur tribus dumtaxat locis Iesu discipulos 'Christianorum' appellatione esse cognominatos. In prima epistula, quae dicitur Petri⁶, 4, 14 legimus: *εἰ δὲ οὐκ ἐπίστευθες ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, μακάριοι . . .* V. 16: *εἰ δ'ὥς Χριστιανός* (sc. *τις πάσχει*), *μὴ ἀσχνέσθω*, quo e testimonio de Neronis aetate argumentum ducere non ausim, cum epistula non prius scripta sit quam anno fere 100⁷. Neque quidquam de tempore originis appellationis colligere possumus ex actis 26, 28, ubi Paulum Agrippa sic alloquitur: *ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν ποιῆσαι*. Agrippa est rex Iudaeorum; constat autem Christianos ab Iudaeis nunquam ita vocitatos esse, sed *Ναζωραῖοι* (vel *Ναζαρηνοί*), *Γαλιλαῖοι*, *Μιναῖοι*⁸, nisi forte sumis Agrippam hoc loco ex sententia

¹ Livius IV 30, 11: 'datum inde negotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu quo alio more quam patrio colerentur'. Cicero, leg. II 19: 'separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos'.

² De hac re vide A. Harnack l. l. 198. Th. Mommsen *Religionsfrevler* in *Jur. Schr.* III 418.

³ Vide Fr. Maaßen l. l. 22. C. Douais l. l. 355.

⁴ L. l. 48. ⁵ L. l. 47 sqq. 64.

⁶ Auctor epistolae non est Petrus: Ad. Juelicher l. l. 178 sqq. Vide etiam R. Perdelwitz *Die Mysterienreligionen u. das Problem des I. Petrusbriefes* in *RGVV* XI 3, 5—28; A. Gercke *Der Christenname ein Scheltname* in *Siebs, Festschrift zur Jahrhundertf. der Univers. z. Breslau* 1911, 370.

⁷ Vide Ad. Juelicher l. l. 183 sqq.

⁸ Act. 24, 5: *αἰρεοὺς τῶν Ναζωραίων*. Etiam Tert. contr. Marc. 4, 8 ait: 'unde et ipso nomine nos Iudaei Nazarenos appellant'. Iudaei vero

Pauli iam velut hominem Christianum loquentem esse efficitur¹. Restat denique act. 11, 26: ἐγένετο δὲ αὐτοῖς καὶ ἐν-
αυτὸν ὄλον συναχθῆναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ διδάξαι ὄχλον ἰκανόν,
χρηματίζειν τε πρώτως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς Χριστιανούς.
Causa, cur verbo χρηματίζειν, h. e. 'appellari' offendamur²,
nulla est. Sed quia hoc nomen praeter hunc locum et illum
(act. 26, 2) nusquam actorum invenitur neque etiam a Paulo
in epistulis exhibetur, hic locus act. 11, 26 nonnullis suspiciosus
videtur, praesertim cum Iesu discipuli a se ipsis vocentur
ἄγιοι, σωζόμενοι, ἐκλεκτοί, κλητοί, πιστεύοντες, οἱ ἔσω, ἀδελφοί,
οἱ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, οἱ ὄντες ἐν κυρίῳ³. Quin etiam in aliis
praeter Novum Testamentum Christianis scriptis primorum
temporum nomen Χριστιανοὶ deest Ignatio quidem martyre
excepto, qui usurpavit et nomen ipsum⁴ et vocem Χριστια-
νισμός⁵. Sed ita nuncupantur Iesu sectatores a scriptoribus
apologeticis demum, qui doctrinam Nazareni domini contra
ethnicos defendere susceperunt, quod ex Iustini quoque apol.
I 4 apparet: Χριστιανοὶ γὰρ εἶναι κατηγορούμεθα· τὸ δὲ χρηστὸν
μισεῖσθαι οὐ δίκαιον⁶; idem in dial. c. Tryph. 64 Tryphonem
sic loquentem fingit: οἵτινες καὶ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ
Χριστιανοὶ καλεῖσθαι πάντες ἐσχήκατε⁷. Cum igitur res ita
se habeat, vix negari potest 'Christiani' nomen ex ethnicis

his appellationibus usque ad V saec. steterunt: A. Harnack *Mission* 288.
R. A. Lipsius, l. 1. 10.

¹ Acta sunt conscripta annis fere 100—105; vide Ad. Juelicher l. 1.
395 sqq.

² Id quod fecit P. Hochart l. 1. 61 dicens in actis χρηματίζειν verbum
nusquam habere vim 'appellari'. Errat, vide ep. ad Rom. 7, 3: ἀρα οὖν
ζῶντος τοῦ ἀνθρώπου μιχαλὸς χρηματίζειν, ἐὰν γένηται ἀνθρὸς ἑτέρω; vide Men-
agium ad Diog. Laert. I 48. A. Gercke l. 1. 367, 2. Praeterea annoto Ios.
ant. Ind. XI 344 Niese.

³ Vide R. A. Lipsius l. 1. 5. Ad. Gercke l. 1. 363. *Dictionnaire*
d'archéol. chrét. et de Liturgie Paris XXVIII 1912 col. 1465 adn. 3.

⁴ Ep. ad Magnes. 4; ad Rom. 3, 2; ad Polycarp. 3. 10, 1; 12, 1 sq.

⁵ Ep. ad Magnes. 10, 1. 3; ad Rom. 3, 3; ad Philadelph. 6, 1. Vide
E. Preuschen *Handwörterbuch zu den Schr. des N. T. u. der übrig.*
urchr. Lit., Gießen 1910 col. 1161 sq. De epistulis Iguatii inspicias A. Harnack
Chronologie I 1897, 381—406. Agitur de primis decenniis secundi saeculi.

⁶ His verbis Iustinus tangit agnominatorem Χριστόν — Χριστόν, qua
de re inspicias infra 79. ⁷ Vide R. A. Lipsius l. 1. 5 sqq.

ipsis esse profectum, id quod auctor actorum recte perspexisse videtur¹. Iamque quaestio oritur, num Christianorum appellatio revera Antiochiae primum exstitisse putanda sit. A. Gercke quidem nuperrime aperte dixit hoc vocabulum a Romanis principibus esse usurpatum, utpote quod sit formula Latina, atque id Romae ipsius Neronis temporibus; inde per Italiam, Graeciam, Asiam nomen illud innotuisse². Quod si accipimus, origo huius appellationis deducatur necesse est in tempora aliquanto posteriora, quam si de Graecis Asiae vel ipsius Graeciae auctoribus cogitamus, quibus videlicet prius quam illis Christiani noti esse coeperunt. Sed iam Lipsius, quamquam ortum nominis esse Latinum posse confessus, tamen probabilius posuit id ad exemplum vocum, quales sunt *Ἀσιανός*, formatum ab hominibus Graece loquentibus prodisse³. Fr. Blass medium quiddam tenet, cum dicit rationem vocabuli 'Christiani' a nomine 'Christus' derivati esse Latinam, sed iam priscis temporibus etiam per populos Graeciae et Asiae usitatum vulgari praecipue sermone⁴. Quibus tribus sententiis expensis verisimilius esse nobis confitendum erit appellationem in Asia, ubi Christiani primum cum ethnicis concurrerunt, ortam inde per orbem increbuisse. Quod si probamus, mea quidem sententia nihil obstat, quominus verbis auctoris actorum 11, 26 nomen Antiochiae primum esse adhibitum fidem habeamus. Quin etiam hoc indicium de origine nominis tam accurate est emissum, ut profecto verum esse videatur. Neque intellegi potest, quem ad finem auctor actorum Antiochiae ipsius ortum appellationis esse quaerendum sit ementitus. Hinc igitur nomen a Graecis per cuncta oppida, quaecumque Christiani adibant, facile divulgari potuit, nec dubitare licet, quin etiam Romae Iesu sectatores paulo post novo nomine vocitati sint⁵, quippe

¹ Item iudicat R. A. Lipsius l. l. 18 sq.

² L. l. 364 sqq.

³ L. l. 12 sqq. Quod A. Gercke opponit (l. l. 364, 1) typo illo Graeco geographica tantum nomina esse derivata, errat. Vide Marc. 3, 6 *Ἡρωδιανών*; alia multa exempla contulit R. A. Lipsius l. l. 16.

⁴ *Herm.* XXX 1895, 466. Item *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de Liturgie* Paris XXVIII 1912, col. 1465 adn. 6.

⁵ Cuius rei testimonia minus firma omitto velut titulum Pompeianum CIL IV 679, qua in inscriptione nonnulli viri docti nomen 'Christiani' legere cupiunt: P. Siebert *Die ältest. Zeugnisse üb. d. Christent. bei d. röm.*

qui, ut supra 73—75 explicavi, manifesto ab Iudaeis distinguerentur. Atque etiam ei, qui tamen pro incerto habet anno 65 Iesu discipulos iam ita nuncupari potuisse, hoc saltem concedendum erit nomen fuisse pernotum Tacito annales conscripturo¹, ut ipsum in capite illo 44 ‘Christianos’ (vel ‘Chrestianos’) scribere potuisse non sit negandum², praesertim cum Plinium quóque hoc nomen usurpasse interpretatione iam non addita viderimus.

Sed alterum quoque hic est agitandum. Quisquis enim diligentius singula verba ac singulas litteras Medicei codicis fide dignissimi inspiciet, cognoscet eo loco, quo exstat ‘Christianos’, rasuram esse et hoc vocabulum alio modo scriptum ac sequens ‘Christus’³, quo in nomine *i* littera ab insequente *s* conspicua lacuna dirimitur, qualis nulla in alia voce cognoscitur⁴. Iam G. Andresen in id animum intendit conclusitque *i* litteram exortam esse debere ex littera *e* radendo temptata⁵. Ilico quaeritur, num haec appellatio ‘Chrestianus’ a ‘Chresto’ derivata aliquo tempore fuerit usitata. Quod si unquam accidisse Fr. Arnold negat⁶, errat. Nam in act. 26, 28; 11, 26 et in I Petr. 14, 16 modo tractatis codex Sinaïticus, cuius librarius accurate de η vel ι scribendo discernit, habet for-

Schriftstellern, Progr. Charlottenburg, Kais. Augusta Gymn. 1897, 16. Frankl. Arnold l. l. 54. Joh. Overbeck *Pompei*, Leipzig⁴ 1884, 488 sq.; Overbeck *Studien zur Gesch. der alt. Kirche* I 1875, 98 sq.; alii. At Tertullianus ipse Vesuvio ignem spuente Pompeis Christianos fuisse aperte negat apol. I 45 (Oehler I 269). Item negant A. Mau *Pompeji*, Leipzig 1900, 16; H. Schiller *Gesch. der röm. Kais.* I 445, 1; A. Harnack *Mission* 504 sq. Pompeios non inter ea oppida Italiae nominat, in quibus tunc Christiani habitabant. Vide E. Preuschen l. l. col. 1162.

¹ Documento sunt Suet. Nero 16; Plin. ad Tr. ep. 96. 97; Ignatius mart., de quo conferas quaeso supra 76 adn. 4.

² Tum igitur Tacitus usum suae demum aetatis secutus est, quod quidem putant R. A. Lipsius l. l. 17; M. Joël *Blicke* II 148. Secundum acta nomen exstitit ante regis Herodis mortem h. e. annum XLIV (vide act. 12, 1). Sed parum fidem habeo temporum rationi in actis oblatae; vide *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de Liturgie* col. 1466 cum adn. 14.

³ Hunc codicem inspexi photographice depictum apud Sijthoffium 7, 2, vide supra 61. ⁴ Vide de ea re C. Meiser *Jb.* CXXV 1882, 137.

⁵ *Wochenschr. f. kl. Philol.* 1902 no. 28 col. 780 sq.

⁶ L. l. 54.

mulam *Χρησιανός*. Huc accedit, quod in compluribus Asiae sepulcrorum elogiis ¹ et in plurimis Siciliae Christianorum inscriptionibus ² eandem formam spectamus. Nimirum *Χρησιός*, i. e. 'bonus, utilis', a quo deducitur *Χρησιανός* quodque antiquis temporibus admodum usitatum ac populare erat ³, ab ethnicis multo facilius intellegebatur quam *Χριστός* vox ipsis obscura. Quare Tacitus suo iure scripsit 'vulgus' sectatores ita nominasse. Quisquis vero Graecorum nomen audiebat pronuntiatum per *Χριστός*, facere non poterat, quin cogitaret de appellatione cotidiana *Χρησιός*, quoniam *ι* et *η* tum promiscue proferebantur ⁴. Atque ipsi Christiani, quando hoc nomen accipere coeperunt, primo quidem sicuti ethnici persaepe scribebant *Χρησιός* et *Χρησιανός* ⁵, id quod probatur inscriptionibus ⁶, ac postea demum veram formam *Χριστός* et *Χριστιανός* adhibere assueverunt. Tertullianus et Lactantius queruntur, quod ethnici Iesu discipulos perperam nuncupent Chrestianos ⁷. Inde sequitur ethnicos ne horum quidem virorum temporibus 'Chrestus' et 'Chrestiani' formis uti desiisse ⁸. Quod vero ad Tacitum ipsum pertinet, iam haec fere colligere possumus:

¹ CIG Add. 2883 d, Add. 3857 g, p; prima inscriptio, quae habet *Χρησιανός*, est ponenda non prius anno 280: CIG 3865 l. Fr. Blaß I. I. 467. 469. Vide *Lit. Zentralblatt* 1907 col. 22.

² IG XIV no. 78. 154. 191. 196. Vide Fr. Blaß I. I. 467.

³ Vide R. Perdelwitz I. I. 66. De Suetonii loco Claud. 25: 'impulsore Chresto' vide infra 106, 2. *Χρησιός* legitur CIA III 1119. 1145. 1171. 1172. 1186. 1151. 751. 1192. 1113. 1177. 1036. 1138. 1010. 1142. 1202. 1137. 1133.

⁴ Vide Meisterhans-Schwyzler *Grammat. d. att. Inschr.* ³ 1900, 19.

⁵ Vide supra 76 Iustini verba apol. I 4: *Χριστιανοὶ γὰρ εἶναι κατηγοροῦμεθα· τό δὲ χρησιάν μωστοῦ οὐ δίδουον*. Novit igitur falsam derivationem nominis Christianorum. Fr. Blaß I. I. 467.

Tert. ap. 3: 'Christianus vero, quantum interpellatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam Christianus pronuntiatur a vobis — nam nec nominis certa est notitia penes vos — de suavitate vel benignitate compositum est'. Id. ad nat. 1, 3: 'etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur'. Lactant. div. IV 7: 'immutata littera Chrestum'.

⁸ Romani quidem, cum 'Chrestus' scribebant, nomen per *c* litteram et pronuntiabant et audiebant, cum *e* ab *i* internoscerent (Lindsay-Nohl *Die lat. Sprache*, Leipz. 1897, 20). Etiam ob eam rem nomen Christianorum a Graecis prodisse puto. Nam ut Romani primi a novis sectoribus ipsorum auctorem fuisse Christum audirent iisque novam appellationem dare vellent

Exemplum, quod librarius codicis Medicei ante oculos habuit, scriptum est ea aetate, qua 'Chrestianus' formula fuit etiam nota et usitata. Hoc accidit usque ad IV fere saeculum¹.

Praeterea si profecto in Medicei codicis proposito exemplari exstitit 'Chrestianos', Tacitum ipsum ita scripsisse sumere cogimur². Nam eius opera ad saeculum IV fuisse integra atque intacta satis constat. Christianus falsator minime hanc falsam formulam posuisset.

Quod si verum est, nequaquam licet propter nomen 'Chrestianos' de auctoritate testimonii dubitare. Quin immo Tacitus consilio atque ironia quadam verba scripsisse videtur: 'quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat': ii, qui flagitiis obnoxii erant, a vulgo ad ludibrium appellabantur *Χρηστιανοί* (*Χρηστοί*, boni). 'Vulgus' eos sectatores ita nominabat, non magistratus, non ipsi Christiani. Imperfectum 'appellabat' hic exstat, non praesens 'appellat', quo in tempore, si legeretur, in dubio haesitaremus, num etiam incendii diebus haec appellatio iis fuisset. Eos quidem etiam Taciti aetate ita vocitari nemo, qui annales legit, nescit. Praeterea imperfectum illud etiam hoc significare videtur Neronis ferme temporibus a Romanis civibus urbis quoque Christianorum nomen adhiberi esse coeptum nec scio, an imperfectum infra sequens 'erumpebat' (sc. exitiabilis superstitio rursus non modo per Iudaeam, sed per urbem etiam) ratione quadam huc spectet; nimirum quia superstitio iterum atque iterum in urbe quoque erumpebat, sive Christiani inter se ipsi³ sive cum Romanis vel potius Iudaeis rixabantur, vulgus quo diutius eo magis homines vere Christianos internoscere atque appellare coepit.

Denique P. Hochart miratur, cur Tacitus reticeat, cui provinciae tunc Pilatus praefuerit; ipse quidem mentionem

ob locutionem diversam litterarum *e* et *i* Chrestum pro Christo neque pronuntiare nec scribere potuerunt, ni forte ipsos Chrestianos Christum falso intellexisse pro Chresto a primo sumebant.

¹ Vide Jac. Bernays l. l. 55.

² Sumendum est 'Chrestus' quoque primitus in annalibus scriptum esse. Nam Chrestianorum auctor est Chrestus, non Christus. Cum igitur Christus iuxta Chrestianos in codice Mediceo legeretur, 'Chrestus' prius in 'Christus' correctum esse videtur quam 'Chrestianos' in 'Christianos'.

³ Ep. ad Romanos c. 14sq.

facit verborum subsequen-
tium 'erumpebat rursus non modo
per Iudaeam, originem eius mali', sed ignorantem haec verba
sufficere plane negat. Attamen G. Andresen¹ recte hoc Taciti
rationis scribendi esse demonstrat, quod rem quandam obiter
commemorata paulo infra demum diligentius explicat, et duo
exempla primi libri annalium affert, ex quibus historici Ro-
mani eadem consuetudo probatur quorumque alterum hic pro-
ponatur: ann. I 45, 3. Vetera castellum sexaginta milia abesse
(sc. a Colonia Agrippina) nos docet neque addit in quam re-
gionem; id enim infra indicat v. 7: 'demittere Rheno'.

His coactis causae ab Hochartio allatae ad fidem ver-
borum: 'ergo abolendo . . . confluunt celebranturque' pereu-
tiendam necesse est reiciantur.

Dehinc iam vero tempus est quaerendi, undenam Tacitus
certior sit factus de Iesu Nazareno. Nam hoc quoque Ho-
chartio valde suspiciosum esse videtur, quod historicus Ro-
manus tam bene instructus est et de Christo et de eius iudice
Pontio Pilato². Acta quidem Pilati de Iesu missa ad Tiberium
pro spuriis esse habenda nemo non iudicat³; etenim valde
addubitandum est, num de homine illo cruci affixo Romam
tenus sit nuntiatum⁴. Quare neque in annalium libro quinto
mutilato, ubi Tacitus loquitur de Tiberio, neque in historiarum
quinto libro, in quo res agitur de Iudaeorum statu Palaestinae
sub illo principe (c. IX: 'sub Tiberio quies' sc. in Iudaea),
ullus de auctore Christianorum nuntius desideratur⁵, cum
videlicet motus per Iesum effecti, qui praesertim ne auctori-
tatem quidem imperii Romani laessisset, pro aliis magnis et
frequentibus in Iudaea seditionibus non potuerit haberi tanta
ratio, ut is per totum orbem innotesceret. Eamque ob rem

¹ *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 389.

² P. Hochart l. 1. 66. 69 sq.

³ Vide P. Hochart 66 sqq.; Rich. Lipsius *Die Pilatusakten kritisch untersucht*, Kiel 1871, 15 sqq. M. Joël *Blicke* II 4. Siebert l. 1. 3. De Pilati actis egit etiam H. Peter in *Neue Jb. f. d. klass. Altert.* XIX 1907, 21 sqq.

⁴ Vide P. Hochart l. 1. 67 sq. A. Drews *Christusmythe* II 31.

⁵ Vide Joh. Weiß l. 1. 92. Frankl. Arnold l. 1. 117 sq. Contra indicat M. Joël *Blicke* II 96, qui ann. l. V aliquid de Christo dictum esse oportere censet.

etiam negandum est Tacitum de hac re senatus acta in-
spexisse¹.

Originem eius exitiabilis superstitionis Tacitus significat esse Iudaeam; et alteram superstitionem² novit in eadem regione exortam eamque priorem, scilicet Iudaeorum. Cum igitur, quomodo auctor annalium et de Iudaeis et de Christianis iudicet, animo reputamus, nos praeterire nequit harum utramque religionem historico pariter esse per flagitia invisam. Instituta Iudaeorum sunt 'sinistra foeda, pravitate valuere'³, haec est 'proiectissima ad libidinem gens', 'taeterrima gens'⁴, 'adversus omnes alios hostile odium', 'nihil inter se illicitum', 'Iudaeorum mos absurdus sordidusque'⁵. Christianos appellat 'per flagitia invisos' eorumque cultum habet pro malo⁶; quin homines illi 'sontes et novissima exempla meriti', quorum religio est 'exitiabilis superstitio', numerantur inter 'atrocia aut pudenda undique Romam confluentia'⁷. Inde iam cognoscimus Tacitum, si minus eadem verba seruit, tamen certe et Iudaeos et Iesu discipulos aequè ducere cum promptissimos ad odium generis humani tum eodem dignos⁸. Ita verbis 'per Iudaeam, originem eius mali' huc deduci nobis videmur, ut historicam de utraque religione notitiam ex uno eodemque fonte eoque litteris consignato hausisse colligamus⁹. A. Gercke quidem in tractatione *Senecastudien*¹⁰ de Plinio maiore cogitat

¹ Tertull. apol. 21 (Oehler vol. I 202): 'et tamen eum mundi casum relatum in arcanis vestris habetis'. Huic igitur nuntio Tertulliani acta de Iesu morte in tabulariis Romanis esse deposita iam fidem non habebimus. Vide M. Schanz *Gesch. roem. Lit.* II 2, 238. A. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserz.* I 447, 2. Ph. Fabia l. i. 312sq. ² Hist. V 8.

³ Hist. V 5, 2.

⁴ Hist. V 8, 9.

⁵ Hist. V 5, 27sq.

⁶ Ann. XV 44, 15: 'originem eius mali'.

⁷ Ann. XV 44.

⁸ Vide etiam Fr. Arnold l. i. 50.

⁹ Vide R. Wuensch in *G. G. A.* 1911, 673sq. A. Drews *Christum.* II 30, 32 Tacitum haec per colloquium accipere potuisse putat. L. Aubé *Histoire des persécutions de l'église jusqu'à la fin des Antonins.* Paris 1875², 90 et M. P. Allard *L'incendie de Rome et les premiers chrétiens* in *Rev. des quest. hist.* LXXIII 1903, 352 Tacitum quosdam, qui incendio urbis adfuisse, de Christianis forte consuluisse sumunt.

¹⁰ *Jb. f. klass. Philol.* suppl. XXII 1899, 216sqq. Vide E. Th. Klette *Die Christenkatastrophe unter Nero,* Tueb. 1907, 148.

nismus in inscriptione quadam¹, ubi ille ἀνεπίτροπος Syriae audit, anno LXX Tiberio Iuliano Alexandro additus²; nam ad expeditionem illam Plinii verba 'castrense contubernium'³ referenda esse censet una cum Mommseno (vide infra adn. 2) ac procul dubio Plinium poesta creatum esse procuratorem Syriae, qui primus omnium scriptorum de Nazareni magistri morte edoceri potuisset⁴. At gravia quaedam huic opinioni obstant. Primum enim, licet Plinius, quem ab Iosepho in concilio illo Titi ante deleta Hierosolyma habito non commemorari valde mireris⁵, re vera fuerit ἀνεπίτροπος, inde minime sequitur, ut postea vel procurator designaretur. Ea Mommseni coniectura parum probata mihi videtur. Nam etsi negari nequit eum, qui locum ἀνεπιτρόπου tenebat, debuisse satis magnae auctoritatis esse⁶, nihilo minus de vera significatione huius vocabuli non satis certiores facti sumus, quam ut inde quid de cursu honorum colligere possimus. Praeterea vero fieri potest, ut Plinius eo ipso tempore, quo Syriae praefuisse putatur, versatus sit in Gallia Narbonensi⁷, ac F. Muenzer illam inscriptionem CIG III 4536 ad Plinium referri posse mea quidem sententia recte negavit⁸. Denique, id quod mihi non minus grave videtur, Tacitus in nonnullis Iudaeorum rebus describendis a Plinio, qui et ipse in N. H. de Iudaea loquitur, discrepat adeo, ut optimo iure miremur, si illum secutus hoc fecerit nulla excusatione addita⁹. Neque enim quis ducat¹⁰

¹ CIG III 4536. Plinius N. H. XIII 4, 46 nominat Iudaeos gentem contumelia numinum insignem.

² Th. Mommsen in *Herm.* XIX 1884, 644 sqq.

³ In praefatione quae continet dedicationem ad Titum.

⁴ A. Gercke l. l. 216. E. Th. Klette l. l. 115.

⁵ Iosephi in bell. Iud. VI 237 sq. Niese nominatim afferuntur sex κορυφασιότατων ducum. Plinius cum Tito familiaritate erat coniunctus. Quare mirandum est, cur Iosephus eum, qui ei concilio haud dubie interesse debuerit, silentio praeterierit. Th. Mommsen in *Herm.* XIX 1884, 647, 1.

⁶ Th. Mommsen l. l. vertit hoc vocabulum in *Untergeneralstabschef*.

⁷ Vide F. Muenzer in *Bonner Jahrb.* CIV 1899, 106 sqq. Teuffel-Kroll *Gesch. röm. Lit.* II 286.

⁸ L. l. 103 sqq.

⁹ Vide S. D. Fr. Detlefsen in *Philol.* XXXIV 1876, 43 sqq.

¹⁰ Inspiciendus est H. Nissen in *Rhein. Mus.* XXVI 1871, 497 sqq. 541 sq., quem Detlefsen l. l. refutat de Plinio ut Taciti super Iudaeis fonte cogitantem.

Plinium de Iudaeis res quasdam effinxisse in Naturali Historia a Taciti sententiis discrepantes, in historia a fine Aufidii deperdita¹ alias cum illo consentientes². Ac sunt etiam, qui a Tacito esse consultum Iosephum censeant, ut qui plane de Iudaeis tractaverit cuiusque opera procul dubio Romano historico pernota esse debuerint³. Sed haec quoque sententia est oppugnanda. Tacitus enim, ut est historicus haud neglegens, de nonnullis institutis moribusque Iudaeorum, quamvis eam gentem contemneret, tamen, si Iosephi opera⁴ perlegisset, paulo rectius iudicasset vel certe tale aliquid scripsisset: Iudaeorum quidem auctores secus⁵. Sed manifeste

¹ De hoc opere vide Teuffel-Kroll II 288, 5.

² Vide S. D. F. Detlefsen l. l. 45.

³ G. A. Mueller *Christus bei Flavius Josephus*, Innsbruck 1895, 46. Item Fr. Westberg *Die biblische Chronologie nach Flav. Jos. und das Todesjahr Jesu*, Leipz. 1910, 80 adn. 1. Theod. Reinach *Josèphe sur Jésus in Rev. des études juives XXXV 1897, 2, 1* in adnotatione comparat Iosephi verba τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ἀνωμαμένων . . . τὸ γῆλον (ant. Ind. XVIII 64 Niese) cum Taciti enuntiato 'auctor eius nominis' et Flavii στανῶν ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου cum Cornelii 'per procuratorem Pontium Pilatum cruci affixus'. Sed per se intellegitur enuntiatia illa perfacile a duobus auctoribus alio ab altero nequaquam pendente simili modo reddi potuisse brevitate praesertim appetita. Etiam H. Lehmann *Claudius und Nero*, Gotha 1858, I 33sq. cogitat de Iosepho per Tacitum consulto. Sed hic moneo locum de Iesu Nazareno verisimiliter post aetatem Taciti in Iosephi textum ab interpolatore esse immissum. Vide supra caput I. Iam potius cogites de Iosephi falsario Taciti annales consulente.

⁴ Tacitum de Iosephi libris scivisse sumere licet, praesertim cum scriptor Iudaeus cum genere Flaviano familiaritate convinctus Romae sit versatus. Vide Christ-Schmid *Gesch. gr. Lit.* II 1⁵, 449. Sed auctores Romani de Iudaeis acturi illorum historicos inspicere aspernati sunt. Iosephus id queritur bell. Ind. praef. § 1 (Niese): Ἐπειδὴ τὸν Ἰουδαίων πρὸς Ῥωμαίους πόλεμον οὐσάντα . . ., οἱ μὲν οὐ παρατηρόντες τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' ἀκοῇ συλλέγοντες εἰκαῖα καὶ ἀσύμφωνα διηγήματα σοφιστικῶς ἀναγράφουσιν, οἱ παραγενόμενοι δὲ ἢ κολακείᾳ τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἢ μίσει τῷ πρὸς Ἰουδαίους καταφεύδονται τῶν πραγμάτων, περιέχει δὲ αὐτοὶς ὅπου μὲν κατηγορίαν, ὅπου δὲ ἐγκώμιον τὰ συγγράμματα, τὸ δ' ἀκριβὲς τῆς ἱστορίας οὐδαμοῦ. Vide A. v. Gutschmid opusc. IV 346.

⁵ Item iudicant Andresen, Tac. ed. Nipperdey-Andresen¹⁰ 1904 p. XXXII. B. Niese *Der jüdische Historiker Flavius Josephus in Hist. Zs.* LXXVI 1896, 210, 1. U. v. Wilamowitz-Moellendorf in *Kultur der Gegenwart* I 8, 171. A. v. Gutschmid l. l. 367 cogitat — mea quidem sententia non recte — de Apione per Tacitum exhausto l. V 2—10 historiarum.

ubique sequitur fontem Iudaeis infestum. Iamque novimus nomen Romani cuiusdam nobilis scriptoris, Antonii Iuliani¹. Ac bene accidit, quod notus est etiam procurator eiusdem nominis, qui concilio illo a Tito ante Hierosolyma convocato interfuit deliberanti, urbs esset delenda necne². Cum Minucius Felix (Oct. 33, 4) nulla distinctione addita loquatur de Antonio Iuliano, colligendum est hunc esse eundem procuratorem ac scriptorem³. Praeterea quisquis auctor a Tacito de Iudaeis excussus est, is supremum magnum Iudaeorum certamen annorum 67—70 haud dubie optime cognitum habuit, cum Tacitus, qui rerum militarium alioquin non gnarum se praebeat⁴, de singulis exercitus Iudaïci partibus, quomodo sint dispositae, satis perspicue explicare possit atque etiam nos edoceat, qui tum fuerit status urbis seditionibus discordiisque in diversas partes distractae⁵. Ea cuncta bene quadrant ad Antonium Iulianum, praesertim cum in discrimine rerum a Tito arcessitus esset consilii causa, quod ipse ut procurator erat aptissimus ad dandum. Quin animo concipere possumus, quod iudicium de Iudaeis huic procuratori fuerit. Per se nempe intellegitur eum non aliter de invisissima ista gente cogitavisse quam ceteros procuratores, qui Iudaeos omni tempore ad seditionem paratos opprimendi nullam praetermiserunt occasionem⁶. Quorum satis constat Felicem procuratorem inde ab anno 52⁷ condicionem huc deduxisse, ut Iudaei ad iugum imperii Romani abiciendum coorti non prius decertare desisterent, quam eorum urbs solo adaequaretur. Huic autem certamini acerbissimo Antonius Iulianus ut *ἐπίτροπος* Titi interfuerat bellique saevitiam pernoverat, unde caperet in Iudaeos odium implacabile. Atque etiam animo cogitemus auctores Romanos, qui externarum gentium historiae certam partem sibi proposuerunt de-

¹ Minucius Felix, Octav. 33 § 4: 'si Romanis magis gaudes, Antoni Iuliani de Iudaeis require: iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam, ita prius eos deseruisse comprehendens quam esse desertos (sc. Iudaeos)'.
² Vide Ios. bell. Iud. VI 237sq. Niese.

³ Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 238. 258. *PWR* s. v. Antonius 68.
⁴ Tac. ed. Nipperdey-Andresen¹⁰ p. XXXIV.

⁵ Hist. V 11—13.

⁶ Vide E. Schuerer, l. l. I³ 565.

⁷ Ann. XII 54. Hist. V 9. M. Joël *Blicke* II 69sq.

scribendam, aliquo loco operis exponere solere, quomodo populis illis res cum Romanis fuerit ad id momentum temporis, inde a quo eorum facta planius atque uberius enarrare volunt; ita Sallustius in belli Iugurthini c. V § 4 sqq. Numidarum cum Romanis condicionem explanat ante bellum illud gravissimum annorum 111—105; ita Tacitus Germaniae in capite XXXVII bella enumerat a populo Romano cum Germanis gesta ante Traiani aetatem idemque Agricolae in capitibus XIII—XVII commemorat expeditiones a Romanis in Britanniam factas, priusquam Agricola illuc traiecit. Iam igitur Antonii ut historici Romani referre debebat imprimis explicare, quatenus res Iudaeis cum Romanis praecipueque cum procuratoribus convenisset, ac bene accidit, quod ipse, cum procurator esset, acta priorum procuratorum Hierosolymis deposita quaeque procul dubio res illas Iudaicas continebant, inspicere poterat. Hoc modo comperit Iesum ab Iudaeis ad procuratorem Pontium Pilatum tractum, tamen ab illo iis delegatum esse damnandum et supplicio afficiendum. Inde elucet Tacitum fontem adhibuisse satis uberem, atque quod gravius est, fide dignum de Iesu Nazareno eiusque sorte, neque iam habemus, cur eum bene instructum esse de auctore Christianorum ab Iudaeis cruci affixo miremur. Quin etiam verba ‘repressa-que in praesens exitiabilis superstitione rursus erumpebat . . . per Iudaeam’ ostendunt Tacitum in proposito fonte etiam plura quaedam legisse de tumultibus nonnullis post Iesum percussum ortis. At quaeritur, num huic de magistro Nazareno nuntio fides historica habeatur. Auctor annalium, ut diximus, scientiam de Christo ex Antonio hausit, cui fontes prompti erant satis certi fideque digni; inde sequitur, ut Antonius non eas res pro veris tradiderit, quas per fabulam modo de Christo fictam pervulgatas esse putes¹.

Iamque iuvat cogitationes, quae verbis adhuc tractatis inhaerent, subtilius excutere, ut cognoscamus, congruatne iudicium de Christianis cum ingenio Taciti; quod si probatum invenerimus, nihil vero nos impedit, quin ea verba genuina esse iudicemus. Christianorum fidem nominat auctor super-

¹ Vide R. Wuensch *G. G. A.* 1911, 674.

stitionem, h. e. iis abrogat veram ac meram religionem. Hoc est conveniens Taciti opinioni, qui cunctas extra Romanam religiones significat superstitiones¹: Germanorum Germ. 39, 9, Druidarum hist. IV 54, 12, Aegyptiorum hist. I 11, 4, IV 81, 7, ann. II 85, 13, Britannorum Agric. 11, 11. Inter populos superstitioni indulgentes numerat etiam Iudaeorum gentem², quae est superstitioni obnoxia³, religionibus adversa³ excellitque insuper praeter ceteras gentes perveracia superstitionis pravae⁴. Neque aliud est historici iudicium de Christianis, sed multo acerbius. Nam horum sectatorum superstitio est exitiabilis, h. e. idonea ad rem publicam subvertendam, idque ob eam rem, quod qui ea superstitione obstricti sunt, deorum publicorum cultum despuunt. Etiam in hac sententia percipimus Taciti ingenium, qui reverentiam salutis deorumque rei publicae supremam legem iudicat⁵; et Christianos vero iam priscis temporibus exstitisse contemptores sacrorum Romanorum supra demonstravi⁶. Praeterea ann. XV 44 Iesu cultores ex Iudaeis profecti esse dicuntur⁷ et quamquam hae duae sectae minime confunduntur, tamen in rebus quibusdam similes finguntur ita, ut similitudines illae explicari non possint nisi auctorem Romanum in iudicio de Christianis ferendo capitum illorum libri V historiarum ad Iudaeos spectantium⁸ rationem habuisse sumamus, qua in re et ipsa Tacitus utique pernoscitur neque de interpolatore Christiano cogitare licet. Ergo etiam inde Tacitus ducendus est auctor sententiarum de Christianis modo prolatarum.

Iam transeamus ad alteram huius capituli partem tractandam. Igitur primum correpti, qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt. Et pereuntibus addita

¹ Vide ann. XI 15, 8: 'externae superstitiones'. Cf. L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengesch. Roms* IV⁸ 146.

² Ann. II 85, 11, 13.

³ Hist. V 13, 2; V⁸ 7. 15.

⁴ Hist. II 4, 13.

⁵ Vide R. v. Poehlmann *Die Weltanschauung des Tacitus* in *Sitz.-Ber. Münch. Ak., phil.-hist. Kl.* 1910 I 27.

⁶ Vide supra 74sq.

⁷ Ad id conferas quaeso supra 82sq.

⁸ Hist. V 5. 8. 9.

ludibria, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent aut crucibus affixi atque flammandi, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. Unde quamquam adversus fontes et novissima exempla meritis miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur'.

Primum censuram criticam horum verborum acturus sum. Duo enim loci huius capituli partis prae se ferunt corruptelam, quorum priore habent codices: 'odio humani generis coniuncti sunt'. Verbum 'coniungere' cum codicibus unus Cuius servare studet contendens hoc esse iuris vocabulum intellegendum de reo citato, qui una cum aliis de eodem crimine causam dicat. At huic sententiae nonnulla sunt obicienda. Primum iam Fr. Arnold recte monuit huius verbi significationem forensis adhiberi non nisi de rebus hereditariis¹. Deinde nusquam in Taciti operibus hoc vocabulum legitur illa vi instructum. Adde huc, quod 'coniungere' semel tantum, quantum videmus, cum 'in' praepositione constructum invenitur² Cic. Sulla 93: 'quoniam in re publica coniuncti sumus' alia quidem ac Taciti loco postulata significatione. Cum igitur vocabuli notio non sufficiat huius enuntiati sententiae, mutandum est. Itaque proposuit Gaston Boissier 'coniuncti reperti sunt'. Sed priusquam verba addimus, nostrum est experiri, num quae tradita sunt, corrigere possimus ita, ut nullo vocabulo addito sensus ad sententiam quadret. Quod spectantes plurimi editores hoc verbum commutaverunt in 'convicti', quod praeter litterarum similitudinem usu quoque dicendi probatur. Nam Fr. Arnold l. l. apte docet 'convinci' bene opponi verbo 'fateri' apud Cic. Verr. III 149: 'quod sive fateris sive convinceris'; et bene accipere, quod 'convinci' verbum cum voce 'crimen' coniunctum atque etiam cum praepositione 'in' constructum legatur apud Cic. Sulla 83: 'quotiens quisque est in hoc scelere convictus'. Praeterea annoto Sall. Catil. 52, 36, ubi 'convincere' invenimus coniunctum cum 'confiteri': 'indicio T. Volturci . . .

¹ L. l. 6 sqq.

² Vide Thes. ling. Lat. IV 334, 5.

convicti confessique sint caedem . . . paravisse'; cum 'in' praepositione verbum copulatum videmus Cic. Verr. V 104: 'omnibus in rebus', Plin. N. H. XVIII 12: 'in homicidio'. Etiam Tacitus aliis locis 'convincere' usurpat: germ. 12, 8; hist. IV 45, 8; ann. III 36, 15; VI 23, 5; XIII 47, 16; XIV 24, 12; 50, 6; XV 66, 8; 71, 14¹. Denique optime G. Andresen nos admonet formulas vocum 'iungere' et 'vincere' persaepe inter se permutari².

Secundus locus in codicibus corruptus hic est: 'et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi . . .'. Super 'flammandi' in Mediceo codice a posteriore manu 'in' superscriptum est. 'Flammare' quidem verbum simplex apud Tacitum nullam habet vim nisi incitandi: hist. II 74, 8: 'omnis exercitus flammaverat adrogantia venientium'; hist. IV 24, 14sq.: 'his inter se vocibus instinctos flammavere insuper adlatae a Vespasiano litterae', neque negari potest 'inflammare' verbum ab ipso auctore proprie esse exhibitum: ann. XV 41, 11sq.: 'quo (sc. incendio) et Senones captam urbem inflammaverint'. Tamen verbum 'flammare' hoc loco tangere non ausim, cum librarius ipse Medicei codicis eam formam ex proposito in suum apographum recipere non dubitaverit et Apuleius quoque 'de mundo' tractationis loco quodam hoc vocabulum notione incendendi usurpaverit³.

Sed maxime res versatur in verbis continuis 'aut crucibus affixi aut flammandi atque ubi'. Tota enim sententia de suppliciis, variae offensionis obnoxia, facile intellegatur, si haec verba 'aut crucibus affixi aut flammandi' omnino deessent. Tum revera haberemus duo supplicia, quibus insunt ludibria: 'ut ferarum tergis contecti laniatu canum interirent atque ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur'. Quare K. Nipperdey iudicat verba illa ab interpolatore Christiano

¹ Vide Gerber-Greef, Lex. Tac. s. v. convincere.

² Vide *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 390 adn. 1.

³ Apuleius floruit sexto fere decennio secundi saeculi; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* 3, 105; de mundo (Apulei opera, quae supersunt ed. P. Thomas Lips. 1908 vol. III, 141): 'ignes illi immortales dei vivacitate flammantur'. *Sil. Ital.* I 55: 'iuvenem facta ad Mavortia flammāt'.

esse interposita poenas usitatissimas desiderante. Sed optimo iure Fr. Arnold¹ huic proposito praeter alia hoc obiecit *vix cuiquam legenti 'ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur'* in mentem venisse textui immittere verbum 'flammandi'. Iam his verbis cum Nipperdeio deletis res non producit. Alia ratione Iac. Bernays rei subsidio venire studet scribens 'aut crucibus affixi et flamma di[vex]ati ubi'. Neque eius sententiam comprobem, cum 'divexare' verbum apud Tacitum omnino desideretur, qua de causa haec coniectura ut parum probabilis non satis commendari potest. Etiam Halmii propositum mihi non placet, qui in suam editionem verba Sulpicii Severi Chron. II 29 Taciti annales consulentis transtulit: 'multi crucibus affixi aut flamma usti, aliique, ubi defecisset dies . . . urerentur'. Si mittimus molestam iterationem 'usti . . . urerentur', gravius est, quod Sulpicius Tacitum non ad verbum expressit, qui usus eius librum inspicienti primo obtutu apparet². Praeterea, si ante 'flamma usti' vox 'aut' servatur, 'crucibus affixi' inter supplicia cum ludibriis coniuncta habetur, quamquam id ludibrio caret. Etiam Arnoldii coniecturam excutere meum est, qui sic corrigere vult³: 'aut crucibus affixi sunt flammandi utque'. Tamen manifestum est a coniunctione 'ut' enuntiatum illud ordiri, quod supplicia ludibrii aucta amplectatur; quare non licet ab verbis 'aut crucibus affixi sunt' novum enuntiatum indicativo expressum ordiri, quod huius sententiae dimidium contineat. E. Wolff verba difficilia ita mutare proponit: 'aut crucibus adfixi flammaeque dati, ubi'. Sed intellegere non possum, quo modo ex verbis 'flammaeque dati' 'flammandi atque' exstiterit. Quibus coniecturis repudiatis denuo nobis incipiendum est a textu Medicei codicis. Cum 'crucibus affigi' et 'flammani' nequaquam per se, verum coniuncta tantum habenda sint inter supplicia ludicra, inde sequitur, ut 'aut' ante 'flammandi' perperam positum sit, quod censeo esse mutandum in 'atque'. Sed illud 'atque', quod exstat ante 'ubi defecisset dies', supervacaneum est, cum haec verba 'ubi defecisset dies' temporis indicium

¹ L. I. 8sq.

² Vide infra 98sq. 101.

³ L. I. 11.

contineant ad antecedentia verba 'atque flammandi' supplenda¹. Ex sententia ita restituta textum, quem hodie legimus, hac fere ratione exstitisse fortasse colligas: aliquis librarius, qui legit 'aut crucibus affixi atque flammandi ubi', ad primum 'aut' respiciens alterum desideravit ante 'flammandi' et voci 'atque' superscripsit 'aut'. Alter 'atque' et 'aut' superscriptum inter se permutavit ita, ut 'aut' in textum ipsum immitteret 'atque' invicem supra posito. Iamque tertius 'atque' illud ita transmutatum ante 'ubi' posuit.

Postquam hoc modo textui mederi conati sumus, primum inspicere aggrediamur, quatenus dicendi genus Taciti etiam in his sententiis reperiamus. 'Corripere' verbum in eius operibus legitur vicies octies; decies habet vim propriam capiendi, comprehendendi, toties significationem in ius vocandi, accusandi. Ceterorum octo locorum, quibus verbum exhibet vim a sensu forensi hic postulato discrepantem, rationem haberi non oportet². Ex sequentibus verbis 'deinde indicio eorum ... convicti sunt' apparet significationem 'in ius vocandi' hoc loco esse praeferendam. Participio 'correpti' subiectum est additum sententia relativa 'qui fatebantur'³. In verbis 'odio

¹ Hanc rationem loco medendi etiam a Weymano probatam inveni, qui legit 'et flammandi, ubi dies defecisset' in *Festgabe für M. von Schanz*, Würzburg 1912, 172. Vide supra 62 adn. 2 fin.

² Vide Gerber-Greef, *Lex. Tac. s. v. corripere*.

³ Permagna est inter doctos viros disceptatio, quae sententia ad 'fatebantur' verbum sit supplenda. Ut plane ingenium Taciti cognoscamus, etiam in hanc quaestionem inquirere mihi liceat. Alii igitur cogitant de additamento 'se incendium incitasse', alii de verbis 'se Christianos esse'. E. Th. Klette l. l. 117. 140sq. nomina virorum doctorum conguessit, qui alterutri sententiae indulgent. Fr. Arnold l. l. 19—22. 63sq. ob eam rem supplementum 'se Christianos esse' reiecit, quia 'fateri' verbum nullo loco vim haberet 'profitendi', 'palam fatendi'. Sed 'fateri' hoc loco idem esse atque 'confiteri', quod de religione adhibere consuescimus, minime opus est. Ii, quicumque corripiebantur, fatebantur illis, qui Christianos homines investigare erant iussi, h. e. non negabant, adnuebant se esse Christianos. Atque hoc revera esse suppleendum nonnullae considerationes mihi demonstrare videntur: primum Tacitus expressis verbis dicit incendium, quo modo ortum sit, nesciri seu forte seu dolo principis (ann. XV 38, 1). Praeter casum principisve dolum ignem alio tertio modo, dico a Christianis, fieri potuisse nullo verbo commemorat (vide P. Allard *L'incendie de Rome et*

humani generis' P. Hochart offenditur, quae e Tertulliani scriniis deprompta esse autumat¹. Sed verba 'humanum genus' propria sunt Taciti eiusque aetatis²; vide Tac. Agric. 2, 7: 'conscientiam generis humani', hist. I 30, 11: 'consensus generis humani'; similiter ann. XIII 50, 3: 'generi mortalium'. Cum verbis 'et pereuntibus addita ludibria' prodest fortasse comparare ann. XVI 11, 15 sqq.: 'Accusati . . . decretumque ut more maiorum punirentur. At Nero intercessit mortem sine arbitro permittens. Ea caedibus peractis ludibria adiciebantur'. 'Sontes' adiectivum hic ponitur pro substantivo ut ann. XII 56, 16sq.: 'pugnatum quamquam inter sontes

les premiers chrétiens in *Rev. des quest. hist.* LXXIII 1903, 341; G. Andresen in *Wochenschr. f. klass. Philol.* XXVII 1910 col. 389). Sed nequaquam addubitari potest, quin crimen incendii in novos sectatores Tacitus fuerit involviturus, si illi quamvis pauci aliqua ratione auctores incendii se fuisse fassi essent. Deinde c. 44 legimus verba ipsa 'Nero subdidit reos', h. e. Tacitus ipse persuasum habebat Christianos quamquam sontes promptissimosque ad quaelibet scelera tamen huiusce calamitatis vacuos esse omni culpa. Praeterea non tam referebat, an primi correpti incendium incitavissent quam num revera essent Christianorum falso crimini subditorum. Namque ut homines primo in ius vocati se incendium fecisse negarent, iam non erat, cur protinus in vinculis tenerentur vel etiam punirentur. Aliter res se habebat, si sectae illius imperio Romano exitiabilis odioque humani generis inflammatae esse rei convincebantur. Tum profecto exstabat odium generis humani per se unum poenis quaesitissimis dignum: 'haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt' (Th. Mommsen *Religionsfrevl* in *Jur. Schr.* III 393). Quae verba Taciti pertinent et ad 'correpti, qui fatebantur' et ad 'ingens multitudo'. Denique Tacitus si quid de culpa Christianorum scivisset atque etiam credidisset, non infra scripsisset in eos homines, quos ipse sontes et novissima exempla meritos nominat, misericordiam esse ortam. His explicatis 'fateri' hoc loco esse 'non negare' dico et supplendum 'se Christianos esse' (ann. I 58, 18: 'filiam necessitate huc adductam fateor'). Neque quisquam sumat Christianos tunc iam propter fidem esse vexatos, cum minime satis exploratum sit verbo 'fateri' vim 'profitendi' inesse. Vide Th. Mommsen *Religionsfrevl* in *Jur. Schr.* III 392; G. Boissier *L'incendie de Rome et la prem. perséc. chrét.* in *Journ. des Savants* 1902, 164; M. P. Allard *Haben die Christen Rom unter Nero in Brand gesteckt?* Straßburg 1905, 27—29.

¹ L. l. 216; Tert. apol. 37 (Oehler vol. I 251): 'hostes maluistis vocare generis humani potius quam erroris humani'.

² Vide Tac. hist. III 68, 3; ann. III 59, 12; XIII 14, 17; praeterea Plin. min. in ep. ad Traianum I § 2; 17b; 52; 102 (Kukula).

fortium virorum animo¹. Cum verbis 'miseratio oriebatur' bene confertur ann. XIII 15, 12: 'unde orta miseratio'. 'Absumere' vocabulum positum pro 'interimere, perdere, conficere' de hominibus dictum Tacitus septies adhibet².

Deinde iam quaeramus de rebus ipsis huius partis atque in causas inquiramus ab adversariis testimonii auctoritatis congestas, quatenus sint probandae aut reiiciendae.

Quorum P. Hochart miratur, cur Christiani suppliciiis afficiendi non delegati sint a Nerone ad senatum neque omnino is magistratus nominetur, qui tum in sectatores animadverterit; hoc intellegi nequire nisi ita, ut illis incendii diebus Nero contra ius legesque in Christianos provectus sit; itaque ea in re interpolatorem cerni Romanos falso gravis criminis arguentem; nam magistratus Romanos, qui omnibus temporibus summa iustitia reorum causas egissent, tunc nequaquam a recta via iuris dicendi abscedere potuisse³.

At haec ratiocinatio admodum claudicat. Nam varie res explicari potest. Nihil obstat, quin imperatorem causam sectatorum ad iudicium aliquod detulisse sumamus. Tamen Tacitus hoc loco non id appetit, ut quam diligentissime singulos totius Christianorum causae gradus pertractet, sed potius ut Neronis immanitatem cum per totum incendium tum in noxiis quaerendis puniendisque manifestam depingat. Quare obscurius scripsit 'correpti, qui fatebantur' non addito, quid illi sint fassi⁴; ita hoc loco, dum ad eventum festinat, aspernatur magistratum nuncupare. Sed fieri quoque potuit, ut Nero Iesu cultores omnino non ad aliquem magistratum delegaret puniendos nedum ad senatum, cuius in se odium ei pernotum erat⁵. Satis enim perspicue cognitum habemus Caesarem nihil curasse ius eundemque saepenumero ipsum in noxios vel sibi graves ac suspiciosos homines animadvertisse et postea

¹ Tacitus 'sontes' quinquies usurpat; adiect.: ann. XIV 48, 20; XV 35, 11; substant.: ann. IV 71, 8; XII 56, 17; XV 44, 25. Vide Gerber-Greef l. l. s. v. sons.

² Hist. I 79, 23: 'saevitia hiemis aut vulnerum absumpti'; IV 65, 9; ann. II 4, 5; 24, 6; VI 32, 11; XII 39, 15; XV 44, 27. Vide Gerber-Greef l. l. s. v. absumere.

³ L. l. 184. 181. 182.

⁴ Vide supra 91 adn. 3.

⁵ Vide ann. XV 36, 18sq.

quidem senatui ea, quae fecisset, comprobanda proposuisse¹. Et licebat principi nullis iudicibus per coercionem in sceleratos provehi². Sed nimius erat numerus Christianorum, quam de quibus ipse quaestionem haberet ac fortasse aptum iudicabat hanc curam deferre ad aliquem satellitem sibi deditum velut Tigellinum³, ne diuturnis iudiciis nimium temporis consumeretur⁴.

Sed ex suppliciis quoque, quae de Christianis tunc sumpta esse Tacitus memoriae prodit, nonnulli argumentum ducere conati sunt contra fidem testimonii. Quod H. Schiller opponit poenas illas nequaquam fuisse novas aut inauditas⁵, recte quidem dicit. Verum Tacitus nullo verbo sententiam emisit eas fuisse novas, sed hoc unum addit iis adiecta esse ludibria scilicet ita, ut Christiani tergis ferarum contacti bestiis obicerentur aut spectatoribus tamquam faces vivae lucerent⁶. P. Hochart vero Neronis aetate tantas crudelitates fuisse negat, sed ad hanc opinionem confirmandam permulta testimonia affert, quae atrocitatem illius saeculi patefaciunt⁷. Nimirum animo praeoccupato sensum illis omnibus locis alienum

¹ Vide H. Schiller *Nero* 365. 366. 368. Ad id conferas ann. XV 73.

² Vide ann. XV 67, 5: 'interrogatusque a Nerone'. H. Schiller *Ein Problem der Tacituserklärung* in *Commentationibus philolog. in hon. Theod. Mommseni*, Berol. 1877, 46. Th. Mommsen *Röm. Strafr.* 271; E. Th. Klette l. l. 99—102.

³ Id quod censet etiam G. Schoenaich *Die Neronische Christenverfolgung*, Breslau 1911, 11. 13.

⁴ Etiam Iuvenalis tale aliquid scivisse videtur ad Tigellinum hanc curam esse delatam, id quod verba sat. I 155sq. demonstrant: 'Pone Tigellinum, taeda lucebis in illa, Qua stantes ardent, qui fixo pectore fumant, Et latum media sulcum deducis harena'. Quos versus scholiasta quoque (Th. Mommsen *Ges. Schr.* VII 1909, 510sq.) recte ad quaestionem post incendium habitam rettulit: 'pone te vituperare Tigellinum, quem si laeseris, vivus ardebis, quemadmodum in munere Neronis vivi arserunt, de quibus ille iusserat cereos fieri, ut lucerent spectatoribus, cum fixa essent illis guttura, ne se curvarent. 156: Nero maleficos homines theda et papiro et cera supervestiebat, ut arderent. 157: addictus enim cum per arenam traheretur, sulcum corpore suo fecit.'

⁵ *Nero* 437; id. *Gesch. der röm. Kais.* I 449.

⁶ Vide Fr. Arnold l. l. 25, 2.

⁷ L. l. 187—191; Iuv. sat. I 155; VIII 231sq.; Senec. ep. XIV 4; id. de element. II 4; id. de ira III 3, 6; Mart. epigr. X 25, 5.

supponere conatur, quod in uno exemplo demonstrasse satis habeo. L. l. p. 191 in poenis a Caligula iussis negat senatum equitesque fuisse animo tam servili, ut saevitiam illius ferrent (Suet. Calig. 27, 3—5 Ihm). Hoc ei levissimum argumentum sufficit, ut fidem Suetonii deneget. Attamen senatum in modum servorum hunc principem adulatum esse satis constat¹. Itaque si putat poenam ignis tempore procedente esse abolitam nec dignam fuisse humanitate aetatis illius², admodum errat. Namque supplicium illud quo diutius eo frequentius de incendiariis, quorum in numero tunc Nero Christianos collocavit, esse exactam pernotum est³. Ac licet quaedam eorum, quae Seneca et Martialis et Iuvenalis de frequentia poenae igne comburendi dixerint, attribuantur licentiae rhetoricae, tamen ipsorum Caesarum temporibus hoc genus supplicii satis crebrum fuit⁴. Etiam 'crucibus affigi' erat poena tunc valde usitata⁵, quae imprimis exigebatur de hominibus humilioribus, quam ob rem etiam Christianis conveniebat.

Quibus cognitis non dicemus cum Hochartio verba illa ad poenas ludicras spectantia sapere interpolatorem Christianum neque genuina esse Taciti, praesertim cum Iuvenalis testimonium I 155 sq. reicere nobis minime liceat.

Restat denique ultimum viri docti argumentum contra testimonii auctoritatem arcessitum. Ei enim suspiciosa sunt annalium verba: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens', qui horti positi erant loco Agrippinae hortorum inter Vaticanum et Ianiculum collem sitorum⁶. P. Hochart igitur, quamquam ipse in memoriam vocat ann. XIV 14, 9: 'clausumque valle Vaticana spatium, in quo equos regeret' (sc. Nero), tamen ibi vere circum fuisse negat⁷. Sed

¹ Suet. Calig. 14, 1; 16, 4.

² L. l. 198—206; item A. Drews *Christusmythe* II 63.

³ Vide iam XII leges 8, 9 Schoell, Gaius Dig. 47, 9, 9: 'qui aedes acervumque frumenti iuxta domum positum combusserit, vinctus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens prudensque id commisit'. Th. Mommsen *Röm. Strafr.* 923.

⁴ Vide Th. Mommsen l. l.

⁵ Th. Mommsen l. l. 918 sqq.

⁶ Vide O. Richter *Topographie der Stadt Rom*, München 1901, 277.

⁷ L. l. 210; item A. Drews l. l. 63.

veteres quidam auctores hanc sententiam refellunt. Ille enim est idem campus, ubi aliquando, ut modo dixi, siti erant Agrippinae horti posteaque ab eius filio Gaio Caligula circus est structus¹. Plinius in N. H. XXXVI 74 de ea re nos docet: 'Romae in Vaticano Gai et Neronis principum circo²'.

Praeterea iudicat P. Hochart Neronem audere nequisse multa nocte plebi misceri, si de vulgi gratia dubitaverit; per mirumque videri principem in iisdem, quos hortos civibus calamitate afflictis permisisset habitandos, incendiarios iussisse igni cremari; quin iuxta id, quod duodecim tabulis³ esset vetitum hominem in urbe comburi, principem ob ignis periculum illic flammis dari Christianos pati non potuisse⁴. His rationibus obiciendum est primum, quod imperator, quippe qui apud populum sese purgare vellet a crimine incendii, recte fecit, cum metu deposito audacter plebi se immisceret evincendi causa se civium gratia confisum suaeque innocentiae conscium nihil sibi timere. Porro lex ab Hochartio in subsidium vocata huc non pertinet: Vaticanus ager etiam illis temporibus situs est extra urbis ipsius regiones; neque dubitari potest, quin in vastis spatiis hortorum perfacile loca inventa sint, quibus nullo ignis periculo Christiani cremarentur⁴. Praeterea ea ipsa regio erat aptissima spectaculis, si Nero cives igni vexatos, quibus hortos dedisset habitandos⁵, spectare vellet ac memoriam incendii obliterari.

Priusquam Hochartii argumentis refutatis summam quaestionum de Taciti super Iesu testimonio habitaram complector, liceat mihi eiusdem viri docti iudicium⁶ excutere testimonium totum a Christiano falsario in textum Taciti esse immissum.

¹ Cass. Dio LIX 14 ed. Boisservain vol. II 633; Suet. Calig. 54, 1; Suet. Claud. 21, 2: 'circenses frequenter etiam in Vaticano commisit' (sc. Claudius). ² Cic. leg. II 23.

³ L. I. 211 sq.

⁴ Quod iam animadvertit C. Douais, l. I. 351.

⁵ Ann. XV 39, 5 sq.: 'sed solacium populo exturbato ac profugo campus Martis ac monumenta Agrippae, hortos quin etiam suos patefecit'.

⁶ Quam sententiam saepius, sed nullo argumento addito amplexus est A. Drews; vide *Christusmythe* I 179; II 76. *Berlin. Religionsgespräche: Hat Jesus gelebt?* 27.

Cui primum hoc est suspicioni, quod nemo antiquorum scriptorum nec Romanus neque Graecus neque Iudaeus vexationis illius Christianorum mentionem facit¹. Hic optimo iure Joh. Weiß (*Jesus von Nazareth, Mythos oder Geschichte*, Tübingen 1910, 85) quaerit, quinam in censum venire possint. Suetonius Neronem in Christianos sectatores animadvertisse non silentio praeteriit, Nero 16, 2: 'afflicti suppliciiis Christiani, genus hominum superstitionis novae et maleficae'². Iosephum consulto cavisse, ne sectam Iesu discipulorum commemoraret, in capite primo eruimus. A Philone vero non maiore iure quam a Iosepho quidpiam de Iesu Nazareno eiusque cultoribus poscere debemus, cum occasionem non habeat Neronis mentionem movere in Christianos tunc provecti. Restat denique Cassius Dio, qui incendio quidem urbis plane illustrato nihil scire videtur de Christianorum suppliciiis. Sed inde argumentum deducere contra fidem Taciti valde est periculosum. Namque vita ut aliorum imperatorum ita Neronis nobis conservata est non nisi in epitoma Xiphilini Monachi, qui vixit XI saeculo³. Is autem non modo Neronem, verum etiam alios, quos Christianis infestos fuisse constat, Caesares contra sectatores se convertisse silentio praeterit⁴. Tamen inde non necessario sequitur, ut Cassius Dio nihil in historiarum libris de vexationibus Christianorum enuntiaverit, sed id quoque fieri potuit, ut ea, quae Cassius attulisset, Xiphilinus suo consilio omitteret. Nam cum epit. LXX 3, 1 sq. ed. Boissevain vol. III 659: 'Ὁ γὰρ Ἀντωνίνος ὁμολογεῖται παρὰ πάντων . . . οὐτε Χριστιανοῖς ἐπαχθής, ἀλλὰ πολλήν τινα τούτοις νέμων αἰδῶ conferas simile iudicium de Marco Aurelio Antonino LXXI 9, 3 sqq. ed.

¹ L. I. 221.

² Suetonium vexationem illam non coniungere cum incendio urbis eo explicatur, quod facta principis dividit in bona et mala. Incendium est maleficium imperatoris, supplicia de sectatoribus pravus et maleficus exacta sunt beneficium generis humani. P. Hochart autem ne huic quidem nuncto Suetonii fidem habet. Vide 259 sqq.

³ Vide W. Christ *Gesch. griech. Lit.*⁴ 702.

⁴ Severum in Christianos saevisse non commemorat (Cassii Dionis op. ed. Boissevain vol. III 685 sqq.; de persecutione illa vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III 253 sqq.); item de aliis Christianorum vexationibus silet. Cass. Dio LXII 16—18 ed. Boissevain vol. III, 55 sqq.

Boissevain vol. III 663. Animum intendas quaeso ad verba *οὐτε ἐπαχθῆς Χριστιανοῖς*, unde apparet alios priores imperatores fuisse *ἐπαχθεῖς Χριστιανοῖς*. Attamen in epitoma Xiphilinus nihil de hac re pronuntiavit, quam ob rem sumere cogimur eum talia consulto omisisse. Ita haec Hochartii argumentatio corrui.

Denique ad interpolationem statuendam vir ille doctus comparat (248) Tacitum cum Sulpicio Severo.

Tac. ann. XV 44:
deinde indicio eorum multitudo
ingens

Sed non ope humana . . . decebat infamia, quin iussum incendium crederetur.

(c. 40, 7 sq.: videbaturque Nero condendae urbis novae et cognomento suo appellandae gloriā quaerere.)

Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis affecit, quos per flagitia invisos vulgus Chrestianos appellabat.

Et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent, aut crucibus affixi atque flammandi, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urentur . . .

Unde concludit aut Sulpicium Severum Taciti narrationem in suas historias recepisse aut ex Sulpicii textu postea hunc de Christianorum vexatione nuntium in annalium librum XV esse immissum (249). Eique vero probabilius videtur ex Se-

Sulp. Sev. Chron. II 29:
interea abundante iam Christianorum multitudine accidit, ut Roma incendio conflagraret, Nerone apud Antium constituto. Sed opinio omnium invidiam incendii in principem retorquebat, credebaturque imperator gloriā innovandae urbis quaesisse. Neque ulla re Nero efficiebat, quin ab eo iussum incendium putaretur.

Igitur vertit invidiam in Christianos actaeque in innoxios crudelissimae quaestiones.

Quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contacti laniatu canum interirent; multi crucibus affixi aut flamma usti; plerique in id reservati, ut cum defecisset dies, in usum nocturni luminis urentur. Hoc initio in Christianos saeviri coeptum.

veri chronicis hoc testimonium in Taciti annales esse subditum, quod ut probet, demonstrare conatur de persecutione Neroniana nequaquam Tacitum esse adhibitum a scriptore ecclesiastico. Primum enim Sulpicio, quem, quamvis virum fuisse eruditum confiteamur, tamen Taciti opera nota fuisse negat nisi, ut illis temporibus mos fuerit, per libros ab epitomatore quodam in angustum contractos. Quo iure P. Hochart haec dicere sibi sumat, merito quaerimus, cum aliunde de epitoma Taciti nihil sciamus. Sed ut vero illa aetate epitomani nunc deperditam extitisse concedamus, tamen aptum documentum nobis hoc est ipsis Sulpicii Severi (IV saeculo exeunte) temporibus annales notos fuisse etiam non mutilatos aut in angustum coactos: Ammianus Marcellinus, qui denuo Tacitum studiis amplis complecti coepit, in rebus gestis conscribendis praeter alios etiam annalium auctorem ipsum inspexisse debet, id quod similes loci in huius et illius opere demonstrant¹. Itaque quisquis Tacitum noscere avebat, is libros, quales auctor ediderat, legere poterat.

Alterum huic asserit P. Hochart argumentum, quo ostendat Sulpicio Severo de Christianorum sub Nerone vexatione non opus fuisse annalium XV libro; nam eum de his rebus secutum esse nullius auctoritatem nisi ecclesiae sanctae; cum Neroniana in Iesu discipulos saevitia innotuerit aequae inter ethnicos et Christianos, neutiquam dubitari posse, quin Sulpicius de suis fratribus ethnicum scriptorem consulere sit aspernatus². Quod verum non esse probat Severus ipse, qui in operis proemio haec habet (Chron. I 1, 4 sq.): 'ceterum illud non pigebit fateri me, sicubi ratio exegit, ad distinguenda tempora continuandamque seriem usum esse historicis mundialibus³ atque ex his, quae ad supplementum cognitionis deerant, usurpasse'; quo in loco reicienda est Hochartii falsa interpretatio contententis haec verba non alio spectare nisi ad unum ordinem temporis servandum. Neque enim rationem habet verborum: 'atque ex his, quae ad supplementum cogni-

¹ Vide Ed. Woelfflin in *Philol.* XXIX 1870, 559; H. Wirz in *Philol.* XXXVI 1877, 634 sq.; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 247. 251; IV 1, 97.

² L. I. 250 sq.

³ Alio loco loquitur de 'saeculariis': II 14, 4; II 14, 7.

tionis deerant usurpasse', e quibus luce clarius apparet Sulpicium auctores ethnicos adisse non modo temporis recte observandi causa, verum etiam ut res ipsas illinc hauriret. Quod idem probatur Chron. II 5, 7: 'quamquam id non in sacra historia scriptum invenerim. Sed forte accidit, dum multa evolverem, annotationem hanc iam interpolato per aetatem libello sine auctoris nomine reperirem . . . quam praetereundam non putavi'. His aliisque indiciis nisus Iac. Bernays optime demonstravit Severum, quamvis scriptores ethnicos in subsidium vocatos ne nuncuparet nominatim caveret, tamen plus semel per silentium etiam Taciti libros consuluisse¹.

Sed iam ipsi exquiramus, utrum in ecclesiastici de Christianorum suppliciis narratione magis eluceat memoria ecclesiae sanctae an Taciti annalium. P. Hochart enim colligit originem Christianam Sulpicii fontium pernosci posse ex rebus in modum fabulae relatis, quem fontem putat apocalypsim; documento esse verba: 'novae mortes excogitatae', documento illa cuncta, quae in annalium libro XV de suppliciis dicta essent abhorrentia ab usu Taciti aetatis², documento denique, quod historicus Romanus locum, ubi Christiani perissent, accurate definiret, non ecclesiasticus; nam verba: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat' tunc demum scribi potuisse, tunc demum esse supposita annalium textui, quando fabula ficta esset de Pauli et Petri reliquiis in Vaticano repositis; in his omnibus rebus aperte deprehendi monachum occidentis media aetate³.

Primum non necessario verba: 'novae mortes excogitatae' ita sunt intellegenda, ut ex apocalypsi prodierint, neque etiam perspicui potest, cur eo spectare putanda sint. Minime enim est mirum, quod Sulpicius Taciti verba: 'et pereuntibus addita ludibria' augendo mutavit in: 'novae mortes excogitatae', quam rem Tacitus recte descripsit, perperam Severus, cum poenas illas non tam fuisse novas quam ludicras constet⁴. Quam ob rem sumere non poterimus interpolatorem Christianum e Sulpicio testimonium de vexatione Neroniana Taciti annalibus subdidisse: nam tum tanto eum fuisse acumine necesse

¹ Iac. Bernays *Über die Chronik des Sulpicius Severus*, Berl. 1861, 30. 48, 53.

² Quae sententia supra 94sq. reiecta est.

³ L. l. 254sq.

⁴ Vide supra 94.

est, ut ecclesiastici verba: 'novae mortes excogitatae' summa cum sollertia corrigeret in: 'et pereuntibus addita ludibria' valde redolentia Taciti stilum.

Restat silentium Severi de loco, ubi de Christianis supplicia sunt exacta. At hoc ipsum gravissimum est argumentum Tacitum ab illo esse usurpatum, non traditionem ecclesiae. Nam secundum memoriam ecclesiae in Vaticano conditae erant reliquiae Pauli et Petri, qui Neronis aetate et ipsi suppliciis absumpti esse ab ecclesiasticis dicebantur¹. Iamque Sulpicius si doctrinam Christianorum esset secutus, non haec silentio praeterisset. Sed Taciti narratio ei animo obversatur: ibi vero non invenit Vaticani nomen, nihil de Paulo et Petro, neque aliud legit nisi: 'hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat'. Hos hortos commemoratione dignos non putavit. Neque etiam desunt, quae contra Hochartium demonstrent Sulpicium Taciti annalibus usum eiusque cuncta de incendio relata legisse. Non ignorat Neronem tempore incendii versatum esse Antii, Chron. II 29: 'Nerone apud Antium constituto', item Caesarem gloriam novae urbis condendae quaesisse, II 29: 'credebaturque imperator gloriam innovandae urbis quaesisse'. Praeterea autem valde prodest haec conferre:

Chron. II 28, 2:

id tantum annotasse contentus sum, hunc per omnia foedissima et crudelissima eo processisse. ut matrem interficeret, post etiam Pythagorae cuidam in modum sollemnium coniugiorum denuberet; inditum imperatori flammeum; dos et genialis torus et faces nuptiales, cuncta denique, quae vel in feminis non sine veracundia conspiciuntur, spectata. Reliqua vero eius incertum pigeat an pudeat magis disserere.

Ann. XV 37, 15sqq.:

ipse per licita atque illicita foedatus nihil flagitii reliquerat, quo corruptior ageret, nisi uni ex illo contaminatorum grege (nomen Pythagorae fuit) in modum sollemnium coniugiorum denupsisset. Inditum imperatori flammeum, visi auspices, dos et genialis torus et faces nuptiales, cuncta denique spectata, quae etiam in femina nox operit.

¹ August., De civit. Dei VII 4.

Quae verba utriusque similia non intellegamus, si ex Sulpicio Tacitum esse interpolatum sumamus. An interpolator fuit tam sollers, ut consulto 'auspices' illos adderet? Ego equidem addubitarim. Immo vero hic apertum est historicum Christianum facta descripsisse easque res omisisse, quas ad Christianos lectores vix pertinere iudicavit.

His explicatis demonstrasse mihi videor auctorem annalium revera ab ecclesiastico scriptore cum in aliis rebus tum de vexatione Iesu cultorum anni 64 esse adhibitum. Quod si verum est, fieri non potuit, ut fraudator Christianus Sulpicii chronica usurpaverit ad testimonium Taciti textui supponendum. Si quis nihilo setius in interpolatione permanet, sumere cogitur testimonium de Christianis intercalatum esse post Taciti exitum ante Sulpicii Severi aetatem. At ei coniecturae causae obstant quaedam gravissimae. Ac primum quidem Tacitum saeculis inde a secundo usque ad quartum valde esse neglectum constat¹. Iamque excogitari nequit, quem ad finem falsarius Christianus laborem subierit, huic ipsi auctori tum temporis fere ignoto iudicium de Iesu Nazareno subdere. Deinde ipsa verba de Christianis sectatoribus supplicii affectis tam exquisita arte rhetorica composita esse vidimus (supra 93), tanta granditate, tanta sententiarum obscuritate, ut cuncta ad unum sapiant Taciti grave ingenium.

Tum male fraudator gloriae dei et ecclesiae suppetiverit, cum testimonium insereret plenum acerbissimi in Iesu discipulos odii. Nemo vero inveniatur, qui 'invisos per flagitia...', 'superstitionis exitiabilis, ... eius mali ... quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluunt celebranturque ... odio humani generis ... adversus fontes et novissima exempla meritos' ex Christiani ingenio prodisse credat².

Denique non est credibile interpolatorem occasionem praetermississe aliquo modo Pauli et Petri quamvis concisis verbis

¹ Vide M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* II 2, 247 sq.

² A. Drews quidem (*Christusmythe* II 41 sq.) cuncta iudicia de Christianis acerba censet irrita fieri verbis: 'misericordia oriebatur', non recte, ut opinor; nam verba his 'misericordia oriebatur' antecedentia cum tanto odio sunt dicta, ut iudicium de Christianis acerbum nulla alia sententia nedum duobus verbis tolli possit.

commemorandi. Interpolationes Christianae compositae esse solent imperitius quam ea, quae omnino carent doctrina ecclesiae. Documento est Iosephi de Iesu Nazareno testimonium.

Quibus contra coniecturam interpolationis causis collatis iam propero summam quaestionis paucis verbis complecti ad demonstrandam testimonii auctoritatem.

Res, quae quidem ad historiam spectent, veritati convenientissime a Tacito sunt reddita. Argumenta ab Hochartio aliisque contra congesta sibi non stant. De historia Iesu Nazareni ei propositus erat auctor satis instructus.

Elocutio est vera ac mera Taciti. Ars rhetorica huius loci ad summum gradum cognoscitur aucta.

Idemque iudicium de tota auctoris ratione sentiendi valere cognovimus 86 sq.

Unde sequitur Taciti de Iesu Nazareno eiusque sectatoribus testimonium totum esse genuinum.

Caput IV

De Suetonio

Neque Suetonius Christianorum sectam silentio praeteriit; quem illos a Nerone esse vexatos memoriae prodidisse in Nerone 16, 2 supra 97 diximus. Sed etiam alter locus eius scriptoris nobis perscrutandus est Claud. 25, 4: 'Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis (imperator) Roma expulit', de quo docti viri dissenserunt, cum alii nomen Chresti respicere censerent ad Iesum Nazarenum Christum, alii denegarent. P. Hochart vero non dubitavit vel hoc totum enuntiatum ab interpolatore Christiano in textum Suetonii esse immissum autumare¹.

Agedum primum quaeramus, num sub voce 'Chresto' revera Iesu cognomen 'Christus' sit intellegendum, deinde positne hic locus a Christiano fraudatore esse subditus. Qui quidem hic de Iesu Nazareno agi sentiunt, verba illa Suetonii non solum ad Iudaeos pertinere dicunt, sed etiam ad Christianos; Iudaeos enim et Christianos tunc de religione inter se rixari coepisse adeo, ut imperator in eos animadvertere cogeretur². At huic opinioni testimonia repugnant, ex quibus contrarium necesse est colligatur. In actis ipsis apostolorum mentio fit Iudaeorum a Claudio expulsorum Christianis nullo verbo commemoratis, nedum Christo ut impulsore illius calamitatis, act. 18, 2: *Καὶ ἐφ' ὧν τινα Ἰουδαίων³ ὀνόματι Ἀκύλαν . . . προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, καὶ Πρισιλλαν*

¹ *Études au sujet de la persécution des Chrétiens sous Néron*, Paris 1885, 282.

² Th. Keim *Rom u. das Christentum*, Berl. 1881, 173; A. v. Reumont *Gesch. der Stadt Rom I*, 358.

³ Aperte hoc loco dicitur Aquilam esse Iudaeum hominem. B. Weiß

γυναῖκα αὐτοῦ, διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντα τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Ῥώμης. Item Cassius Dio, ubi Claudium in Iudaeos propectum narrat, nihil de Christianorum expulsionem tradit LX 6 § 6: *Τοὺς τε Ἰουδαίους πλεονάσαντας αἰθεῖς, ὥστε χαλεπῶς ἂν ἔνευ ταραχῆς ὑπὸ τοῦ ὄχλου σφῶν τῆς πόλεως εἰσθῆναι, οὐκ ἐξήλασε μὲν, τῷ δὲ δὴ πατριῷ βίῳ χρωμένους ἐκέλευσε μὴ συναθροίζεσθαι. τὰς τε ἐταιρείας ἐπαναχθείσας ὑπὸ τοῦ Γαΐου διέλυσε.* Etiam Orosius ipse, quamquam sub Chresto Christum intellegit, valde in dubio haesitat, utrum tunc Christiani quoque expulsi sint necne; adv. paganos hist. VII 6, 15: 'anno eiusdem (sc. Claudii) nono¹ expulsos per Claudium urbe Iudaeos Iosephus refert². Sed me magis Suetonius movet, qui ait hoc modo: Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit, quod utrum contra Christum tumultuantes Iudaeos coerceri et comprimi iusserit an etiam Christianos simul velut cognatae religionis homines voluerit expelli nequaquam discernitur'. Itaque cum Suetonius sicut Cassius Dio et auctor actorum Iudaeos tantum tum exturbatos esse aperte dicat, edictum ad Christianos certe pertinuisse non potest. At sunt tamen, qui nihilo setius contra doctrinam Christi tunc actum esse contendunt arbitrati hoc loco sub Chresto a Suetonio Christum esse intellectum, cum ethnici Christum et Chrestum promiscue vocitassent³; Tranquillum nullius Chresti praeter Iesum notitiam habuisse⁴; quare si alium atque illum commemorare voluisset, 'quodam'

in comment. ad hunc locum, *Die Apostelgesch., kathol. Briefe, Apokalypse*, Leipzig² 1910, 167 conscripto e participio ἐφόων recte collegit Aquilam, quem Paulus fortuito casu invenit, Corinthum profectum esse nullo vinculo cum Christianis coniunctum neque eorum doctrina imbutum.

¹ H. e. anno 49. De tempore et singulis rebus Suet., auctor act., Cass. Dio, Oros. inter se non consentiunt: E. Schürer *Gesch. des jüd. Volkes* III³, 32 adn. 88 et 33. Sed in hac quaestione id nihil refert, cum hoc tantum agatur, num aliorum praeter Iudaeos expulsio commemoretur.

² Hodie nihil de ea re in Iosephi libris legimus. Orosius hoc errasse videtur.

³ Ita Th. Keim l. I. 171 sq.; C. Douais *La perséc. des Chrétiens de Rome en l'année 64* in *Rev. des quest. hist.* XXXVIII 1885, 362; A. Linsensmayer *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat*, München 1905, 54, 1.

⁴ Th. Keim l. I. 171. H. D'Aviz *Die Zeugnisse nichtchr. Autoren des 1. Jahrh. üb. Christus u. das Christent.*, Progr. Sigmaringen 1873, 14.

indefinitum ei addendum fuisse; verum quamquam auctorem novae sectae cognitum habuisset, tamen eius ignorantiam fuisse tantam, ut illum Claudio imperitante etiam viventem effingeret atque insuper Romae versatum¹. Harum sententiarum nulla est vera. Primum satis constat Chrestum nomen apud Romanos fuisse usitatissimum gratissimumque per totum imperium². Neque per se quidquam obstat, quominus aliquem Iudaeorum instigatorem Romae versatum esse sumamus ut Claudii aetate haud ignobilem ita etiam Suetonio satis cognitum, quamvis nos ipsi de viro illo in dubio esse non desinamus. Praeterea autem non est Suetonii homines adhuc ignotos 'quidam' pronomine inducere; Caes. 68, 4: 'nec mirum, si quis singulorum facta respiciat, vel Cassi Scaevae centurionis vel Gai Acili militis'; Calig. 30, 2: 'cumque Tetrinius latro postularetur, et qui postularent, Tetrinios esse ait'³. Itaque non mirum est scriptorem etiam hoc loco 'quodam' indefinitum addere aspernatum esse. Eum vero putasse Iesum sub Claudio Caesare etiam vixisse eundemque Romae ipsius versatum verisimile non est, quem non minorem scientiam de Christianis habuisse quam Tacitum sumamus. Quod si cogitamus, multae

¹ H. D'Avis l. l.; H. W. J. Thiersch *Die Kirche im apostol. Zeitalter*, Frankf. a. M. 1852, 99.

² Mart. VII 55, 1: 'nulli munera, Chreste, si remittis'; id. IX 27, 1. 14. Iustin. ed. Ruehl XXXVIII 5, 8: 'regem Bithyniae Chreston'. Granius Licinianus (visit Antoninorum ferme temporibus; M. Schanz *Gesch. röm. Lit.* III 80) ed. Flemisch 30: 'Chrestus etiam quasi meliore nomine . . . vocatus'. Vide etiam ex. gr. CIL XII 264. 4322. 4761. 5194. XIV 246 VI 31. 3727. 4092 no. 5. Hoc Suetonii loco agitur de urbano Romano. Iam prodest fortasse ex volumine VI CIL demonstrare, quam frequenter Chresti nomen in Romae ipsius inscriptionibus legatur, quarum indicem benignissime Dr. Bang Berolinensis mihi misit. CIL VI 200 I 6; V 42. 668. 880. 975 I 7. 1056 b II 3. 1057 II 129. 1058 II 44; V 39. 1833 b. 1871. 1929. 1949. 3555. 4329. 5640. 5645. 5716. 6208. 6385. 6390. 6398. 6402. 6561. 7460. 7846. 7921. 10046 I 6; 2. 10100. 10233, 1, 8. 11034. 11035. 11036. 11037. 11038. 11707. 11823. 12242. 12335. 12574. 12815. 12930. 14058. 14433. 14756. 14757. 14758. 14760. 14761. 14762. 14805. 15384. 15891. 16178. 16837. 17352. 17831. 18021. 18022. 18249. 18975. 19208. 20276. 20750 b. 20770. 20775. 21531. 22052. 22837. 24255. 24605. 25449. 26157. 26421. 27172. 27255. 28324. 28659. 29034. 32543, 31. 32923 a, 16. 32997. 33472. 33772. 34623.

³ Vide etiam Cal. 27, 4. 29, 2. 35, 3. 38, 4. Nero. 57, 2. Dom. 10, 2 (Ihm).

oriuntur difficultates, si Claud. 25, 4 Christum pro Chresto ponimus. Tum enim quaeramus necesse est, cur Suetonius Iudaeorum expulsionem commemoraturus Christianorum auctoris mentionem moveat certiore explicatione non data, at de illo sileat, cum eius sectatores a Nerone vexatos esse narret.

Iam vero verba: 'assidue tumultuantis' male quadrant ad Iesum propter adverbium 'assidue'; inde enim liquido apparet tumultum illum anno 49 iam aliquantum temporis durasse. Atqui sumere non ausim iam tunc tantas discordias Romae praesertim exstitisse inter Iudaeos de Iesu ipso, ut ii ob eam rem tumultuantes expelli deberent. Nam satis perspicue scimus ex actis 28, 17sq. Iudaeos ad Paulum plus decennio post Iudaeorum illam exturbationem Romae versantem venisse avidos, ut de nova secta certiores fierent; quod vix fecissent, si quindecim ante annis ob rixas de hac doctrina ortas exturbati fuissent.

Inde cognoscimus, quantas hic Suetonii locus praebat difficultates, si Chresti nomen ad auctorem Christianorum referimus. Immo perfacile intellegitur, si sumimus Iudaeos tum auctore aliquo viro, cui 'Chrestus' nomen cotidianum ac vulgare fuit, adeo tumultuari non desiisse, ut edictum de iis expellendis emitteretur. Sed cum hic locus necesse est de Iudaeo quodam Chresto cognominato intellegatur ac pro genuino habeatur, Hochartii sententia haec verba ad Iesum spectare et ab interpolatore Christiano postea in Suetonii textum esse immissa reicienda est¹.

¹ Ne in ea re longus sim, in adnotatione perpauca contra Hochartii coniecturam afferre mihi liceat. Primum res de Iudaeis exstat Suetonii in vita Claudii loco apto nec suspecto. Est enim, ubi Tranquillus de externis gentibus loquitur, quo modo a Claudio tractatae sint. Antecedunt res de peregrinis hominibus, de provinciis Achaia et Macedonia, de Lyciis, Rhodiis, Iliensibus; deinde Iudaei commemorantur; iam sequuntur nonnulla de Germanis, Druidis, alia de sacris Eleusiniis Romam transferendis temploque Veneris Erycinae in Sicilia reficiendo. Quod ad formulam 'tumultuantis' pertinet, Suetonius participia in is et es exeuntia promiscue usurpat, cf. Claud. 25, 4 (Ihm): 'sedentis' et Claud. 38: 'sedentes'. Denique quis Christianus interpolator tam stulte ageret, ut Iesum etiam sub Claudio Romae versatum effingeret insuperque Iudaeos instigantem, ut 'Chresto' pro 'Christo' poneret utque tam praefracte diceret: 'Chresto impulsore'.

Conclusio

Quattuor igitur testimoniorum de Iesu Nazareno, quae dicuntur, apud veteres exstantium unum neutiquam ad Iesum Christum respicit, dico Suetonii Tranquilli, alterum Iosephi ant. XVIII 63sq. ante Eusebium vel ipsius aetate, quale hodie legitur, est subditum. Testimonium de Christo obiter a Iosepho ant. XX 200 allatum habendum est pro genuino atque etiam Suetonii verba de Christianorum vexatione (Nero 16, 2) pro veris agnoscantur necesse est. Sed ex his locis haud multa de primordiis Christianorum sectae comperimus. Plinii autem epistula, quam germanam esse cognovimus, edocemur altero decennio saeculi secundi ineunte in Bithynia et Ponto Christianos iam ad grandem numerum accrevisse, qui Christum ut deum venerabantur (§ 7). Quodsi huius tantae multitudinis rationem habemus atque cogitamus, quam accurate ab illis sectatoribus cuncta praecepta et instituta curentur, id quod ex cognitionibus per Plinium habitis colligimus, nobis sumendum est Christianos iam satis diu ante Secundi legationem ibi inveteravisse. Atque hoc est primum veterum scriptorum testimonium Romanos ob ipsam religionem publicam in discrimen vocatam coactos esse in novos sectatores animadvertere. Iesu quidem ipsius de vita neque inde quidquam comperimus neque ex Traiani responso nobis genuino probatoque.

Annalium denique testimonium est Taciti ipsius et gravissimum, de quo haec sunt colligenda: Auctori de Christianis prompti fuerunt fontes satis instructi ac summae auctoritatis; quare eius verbis fides est habenda; summa sententiarum in ann. XV 44 de Christianis exstantium est haec: Romae iam Neronis aetate Christiani fuerunt. Hi Christum pro auctore ipsorum agnoverunt. Magister Nazarenus sub Pontio Pilato cruci affixus est. Cum Taciti verbis fides habeatur oporteat, Iesus vixisse neutiquam negari potest.

Conspectus librorum

Numeris in fine titulorum additis significantur paginae, ubi opera auctorum primum afferuntur. Praetermitto editiones antiquorum scriptorum (praeter Haverkampium) et nonnullos titulos parum graves.

1. P. Allard *L'incendie de Rome et les premiers Chrétiens* in *Rev. des quest. hist.* LXXIII 1903. 82, 9.
id. *Haben die Christen Rom unter Nero in Brand gesteckt?* Straßburg 1905. 91, 3.
2. G. Andresen *Wochenschr. f. klass. Philol.* 1902 n. 28. 78, 5.
id. *Wochenschr. f. klass. Philol.* 1910 n. 14. 89, 2.
3. Frankl. Arnold *Die Neron. Christenverfolgung*, Leipzig 1888. 62, 2.
id. *Studien zur Gesch. der Plin. Christenverfolgung* in *Theol. Studien u. Skizzen aus Ostpreußen*, Königsberg I 1887. 35, 4.
4. F. Asmussen *Josephus und das Christentum* in *Deutsch-evang. Blätter* X 1896. 13, 3.
5. L. Aubé *Histoire des persécutions de l'église jusqu'à la fin des Antonins*, Paris² 1875. 48, 1.
6. H. D'Avis *Die Zeugnisse nichtchristl. Autoren des erst. Jahrh. über Christus u. das Christentum*, Sigmaringen 1873. 105, 3.
7. E. Ch. Babut *Remarques sur les deux lettres de Pline et de Trajan relatives aux Chrétiens de Bithynie* in *Rev. d'hist. et de litt. vél.* I 1910. 51, 5.
8. B. Bauer *Christus und die Caesaren*, Berlin 1877. 52, 4.
9. A. Berendts *Texte u. Untersuchungen zur altchristl. Lit.* XXIX 1906. 20, 4.
10. Jac. Bernays *Ueber die Chronik des Sulpicius Severus*, Berlin 1861. 62, 2.
11. F. Blaß *Hermes* XXX 1895. 77, 4.
12. C. F. Böhmert *Ueb. des Flav. Josephus Zeugnis von Christo*, Leipz. 1823. 5, 2.
13. Gast. Boissier *Rev. archéol.* XXXI 2, 1876. 46, 3.
id. *L'incendie de Rome et la première perséc. chrét.* in *Journal des Savants* 1912. 91, 3.
14. Bormann *Eph. archaeol.-epigr. Mitteilungen aus Oesterreich* XV. 33, 9.

15. W. Brandt *Die jüd. Baptismen od. das religiöse Waschen und Baden im Judentum mit Einschluß des Judentums; Beiheft zur Ztschr. f. alttest. Wiss.* XVIII Gießen 1910. 15, 2.
16. Demmler *Theol. Stud. aus Württemberg* I 1880. 16, 1.
17. E. Desjardins *Rev. des deux mondes* VI 1874. 34, 5.
18. Dessau, *Inscript. select.* 32, 3.
19. S. D. Fr. Detlefsen *Philol.* XXXIV 1876. 83, 9.
20. A. v. Domaszewski *Geschichte der röm. Kaiser.* 67, 4.
21. C. Douais *Rev. des quest. hist.* XXXVIII 1885. 73, 3.
22. A. Draeger *Histor. Syntax d. lat. Sprache*, Leipzig² 1881. 48, 2.
23. A. Drews *Christusmythe* I Jena 1910. 1.
II Jena 1911. 1.
id. *Hat Jesus gelebt?* in *Berlin. Religionsgesprächen.* 96, 6.
24. H. Drüner *Untersuch. üb. Josephus*, Diss. Marburg 1896. 24, 1.
25. P. Dupuy *Annales de la faculté des lettres de Bordeaux* II 1880. 44, 2.
26. H. C. A. Eichstädt, *Flaviani de Iesu Christo testimonii ἀνθερτία, quo iure nuper defensa sit, quaestio* I Jena 1813. 6, 1.
id. *Quaestionibus sex super Flaviano de Iesu Christo testimonio auctarium* II Jena 1842. 25, 2.
27. Ph. Fabia *Les sources de Tacite dans les histoires et les annales*, Paris 1893. 64, 3.
28. H. Franke *Zur Geschichte Trajans*, Guestrow 1837. 49, 8.
29. L. Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig⁸ IV 1910. 13, 1.
30. F. X. Funk *Lit. Rundschau für d. kath. Deutschland* XVI 1890. 25, 3.
31. A. Gercke *Der Christenname ein Scheltname in Siebs, Festschrift zur Jahrhundertfeier der Univers. z. Breslau* 1911. 75, 6.
id. *Senecastudien* in *Jb. f. klass. Philol.* Suppl. XXII 1899. 82, 10.
32. E. Gerlach *Die Weissagungen des A. T. in den Schriften des Flav. Josephus und das angebliche Zeugnis von Christo.* Berlin 1863. 11, 3.
33. Gibbon *History of the decline and fall of the Roman empire*, nov. edit. London vol. II 1897. 62, 5.
34. J. C. L. Gieseler *Lehrb. der Kirchengeschichte.* 10, 2.
35. F. Gläser, *Quaest. Sueton. de vita Lucani*, Diss. Vratisl. 1911. 66, 7.
36. Maurice Goguel *L'eucharistie des origines à Justinus Martyr*, Paris 1910. 47, 3.
37. A. v. Gutschmid, *opusc.* IV. 5, 4.
38. E. G. Hardy *Journal of Philology* XVII 1888. 40, 1.
id. *Plin. ep.* ed. London 1889. 40, 1.
39. A. Harnack *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrh.* Leipzig 1902. 47, 4.
id. *Chronologie* I 1897. 76, 5.
40. Haverkamp, ed. *Iosephi opera.* 18, 3.
41. Fr. Ad. Heinichen, *Eusebii scripta historica* vol. III 1870. 23, 4.

42. Jul. Held, Prolegomena ad librum epistularum, quas mutuo sibi scrip-
sisse Plinium iuniorem et Traianum Caesarem viri docti credunt,
Progr. Schweidnitz 1835. 37, 9.
id. *Über den Wert der Briefsammlung des jüng. Plin. in bezug auf
die Geschichte der röm. Lit.* 1833. 34, 3.
43. E. Hertlein *Der Daniel der Römerzeit.* 12, 7.
44. A. Hilgenfeld *Einleitung in das N. T.* Leipz. 1875. 73, 6.
45. P. Hochart *Études au sujet de la perséc. des Chrét. sous Néron*, Paris
1885. 32, 1.
46. K. Hönn *Lit. Zentralblatt* 1912. 2.
47. K. Hofbauer *Die erste Christenverfolgung, Beiträge zur Kritik der
Tacitusstelle*, Oberhollabrunn 1908. 63, 2.
48. G. Jahn *Person Jesu*, Leiden 1911. 20, 5.
49. M. Joël *Blicke in die Religionsgeschichte* II 1883. 63.
50. Ad. Jülicher *Einl. in d. N. T.* Tübingen 1906. 72, 6.
51. G. Karpeles *Gesch. der jüd. Lit.* I². 17.
52. Th. Keim *Rom und das Christentum*, Berlin 1881. 53, 1.
53. E. Th. Klette *Die Christenkatastrophe unter Nero.* Tübingen 1907.
82, 10.
54. A. Klöpffer *Ein paar Bemerkungen zu dem Urtheil des Josephus über
Joh. d. Täufer*, Zs. f. wiss. Theologie XXVIII 1885. 14, 2.
55. C. A. Kneller *Flav. Josephus über Jesus Christus in Stimmen aus
Maria Laach* LIII 1897. 5, 2.
56. K. Krumbacher *Gesch. byz. Lit.*² 3.
57. Jos. Langen *Theol. Quartalschr.* 1865. 5, 2.
58. H. Lehmann *Claudius und Nero*, Gotha 1858. 84, 3.
59. Lindsay-Nohl *Die latein. Sprache*, Leipzig 1897. 79, 8.
60. A. Linsenmayer *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm.
Staat*, München 1905. 54, 4.
61. R. A. Lipsius *Über den Ursprung und ältesten Gebrauch des Christen-
namens*, Gratulationschrift Jena 1873. 63.
id. *Die Pilatusakten kritisch untersucht*, Kiel 1871. 81, 3.
62. Fr. Maaßen *Über die Gründe des Kampfes zwischen dem heidn. röm.
Staat und dem Christent.*, Wien 1882. 74, 5.
63. A. Mau *Pompei*, Leipzig 1900. 77, 5.
64. Meisterhans-Schwyzler *Gramm. der att. Inschr.*³ 1900. 79, 4.
65. Merrill *On a Bodleian copy of Pliny's letters in Class. Philol.* II 1907.
40, 3.
66. Joh. Meyer *Der Briefwechsel des Plinius u. Trajan*, Diss. Straßburg
1908. 35.
67. Th. Mommsen *Histor. Schriften* I. 32.
id. *Röm. Strafrecht.* 49, 8.
id. *Der Religionsfrevel nach röm. Recht in Jur. Schriften* III. 49, 8.
id. *Hermes* XIX 1884. 83, 2.
68. G. A. Müller *Christus bei Flavius Josephus*, Innsbruck 1895. 5, 7.
69. F. Münzer *Bonner Jahrb.* CIV 1899. 83, 7.

70. S. A. Naber *Mnemosyne, nov. sér. vol. III*, Lugd. Bat. 1885. 14.
71. K. Joh. Neumann *Der röm. Staat und die allgemeine Kirche*, Leipzig 1890. 47, 2.
72. B. Niese, De testimonio, quod est apud Ios. ant. Iud. XVIII 63sq. disputatio, Marburgi index lectionum hibern. 1893/94. 5, 3.
id. *Der jüd. Historiker Flavius Josephus in Hist. Zs. LXXVI* 1896. 12, 4.
73. H. Nissen in *Rhein. Mus.* XXVI 1871. 71, 5.
74. E. Norden *Die antike Kunstprosa II*, Leipzig 1898. 60, 1.
75. Joh. Overbeck *Pompei*, Leipzig⁴ 1884. 77, 5.
76. Overbeck *Studien zur Gesch. d. alten Kirche I* 1875. 77, 5.
77. R. Perdelwitz *Die Mysterienreligionen und das Problem des 1. Petrusbriefes* in *RGVV XI* 3. 75, 6.
78. H. Peter *Pontius Pilatus, d. röm. Landpfleger in Judaea* in *Neue Jb. f. d. kl. Altertum XIX* 1907. 81, 3.
id. *Der Brief in der röm. Lit.* in *Abh. Sächs. Gesellsch. Wiss. XX.* 35, 1.
79. R. v. Pöhlmann *Die Weltanschauung des Tacitus* in *Sitz.-Ber. Münch. Akad., phil.-hist. Kl.* 1910 I. 87, 5.
80. E. Preuschen *Handwörterbuch zu den Schriften des N. T. und der übrigen urchristl. Lit.*, Gießen 1910. 76, 5.
81. L. v. Ranke *Weltgeschichte III* 2. 64, 4.
82. Th. Reinach *Josèphe sur Jésus* in *Rev. des ét. juives XXXV* 1897. 5, 4.
83. A. v. Reumont *Geschichte der Stadt Rom I.* 104, 2.
84. O. Richter *Topographie der Stadt Rom*, München 1901. 95, 6.
85. E. Rohde, Opusc. I 1901 (h. e. *Rhein. Mus.* XXXIII 1878). 19, 7.
86. M. Schanz *Gesch. röm. Lit.*³ 36, 3.
87. H. Schiller *Gesch. d. röm. Kaiserzeit.* 49, 4.
id. *Geschichte des röm. Kaiserreiches unter der Regierung des Nero*, Berlin 1872. 63.
id. *Ein Problem der Tacituserklärung* in *Commentat. philol. in hon. Theod. Mommseni*, Berlin 1877. 94, 2.
88. G. Schönaich *Die Neronische Christenverfolgung*, Breslau 1911. 94, 3.
89. E. Schürer *Gesch. des jüd. Volkes*³. 5, 1.
90. Siebert *Die ältesten Zeugnisse über das Christentum bei den röm. Schriftstellern*, Progr. Kais. Augusta Gymn. Charlottenburg 1897. 20, 5.
91. Sijthoff, *Codices Graeci et Latini photographice depicti.* 61.
92. G. Steck *Plinius im N. T.* in *Jb. für protest. Theolog.* XVII 1891. 51, 5.
93. H. W. J. Thiersch *Die Kirche im apostol. Zeitalter*, Frankfurt a. M. 1852. 106, 1.
94. V. Ussani, *Quaestiones Flavianae* in *Rivista di filologia* 1911. 6, 4.
95. J. A. Ussing *Om de Keiser Traian tillagte Breve til Plinius* in *Danske Vidensk. Skrift hist. o. phil. Afd. III* 1. 38.
96. Jos. Variot in *Rev. des quest. hist.* XXIV 1874. 33.

97. G. Volkmar *Jesus Nazareus*, Zürich 1882. 8.
98. Voltaire *Œuvres complètes, Essai sur les mœurs I*, Paris 1878. 62, 5.
99. K. Wachsmuth *Einleitung in das Studium der alten Geschichte*. 6, 3.
100. B. Weiß *Paulin. Briefe und Hebräerbrief*, Leipzig² 1902. 74, 7.
id. *Apostelgeschichte, kathol. Briefe, Apokalypse*, Leipzig² 1910. 104, 3.
101. Joh. Weiß *Jesus von Nazareth, Mythos oder Geschichte*, Tübingen 1910. 1.
102. K. Weiszäcker *Das apostol. Zeitalter der christl. Kirche*, Freiburg i. Br. 1886. 53, 4.
103. P. Wendland *Einleitung in die Altertumswissenschaft I*, Berlin 1910. 12, 2.
id. *Die hellen.-röm. Kultur*, Tübingen² 1912. 68, 5.
104. Fr. Westberg *Die bibl. Chronologie nach Flav. Josephus und das Todesjahr Jesu*, Leipzig 1910. 84, 3.
105. C. Weymann *Tacitus über die Fackeln des Nero in Festgabe für M. v. Schanz*, Würzburg 1912. 62, 2.
106. S. Wide *Die religiösen Reformen des Augustus in Gereke-Norden Einleitung in die Altertumswissenschaft II*, Berlin-Leipzig 1910. 74, 3.
107. K. Wieseler *Des Josephus Zeugnis über Christus und Jacobus, den Bruder des Herrn*, in *Jb. f. deutsch. Theol.* 1878. 5, 7.
108. Ulr. v. Wilamowitz-Möllendorff in *Kultur der Gegenwart I* 8. 84, 5.
109. Carol. Guilhel. Ign. Wilde, *De Plinii Caecilii Secundi et imperatoris Traiani epistulis mutuis*, Diss. Lugdun. Bat. 1889. 36, 1.
110. H. Wirz in *Philol.* XXXVI 1877. 99, 1.
111. G. Wissowa *Religion u. Kultus der Römer*, München² 1912. 74, 3.
112. G. Wohlenberg *Das Heidentum nach der Beurteilung des Paulus in Neue kirchl. Zs.* XXIII 1912. 72, 9.
113. Ed. Wölfflin in *Philol.* XXIX 1870. 99, 1.
114. R. Wünsch in *G. G. A.* 1911. 86, 1.
115. Th. Zahn *Forschungen zur Gesch. des neutest. Kanons VI* 1900. 20.

Res memorabiles et nomina

- Acta apostolorum et nomen Christianorum 75—77
 Aloysius Mocenicus 39. 40
 Antonius Iulianus, fons Taciti de Iesu 85sq.
 Antoninus, Marcus Aurelius 38
 Apion 84, 5
 Apollinarius, Sidonius 36
 Ἀπολλῶν ἰερεὺς 77
 Augustinus 13, 1
 Augustus, restitutor veteris cultus 74
 Avantius 40sq.
 baptisma 14sqq.
 Beroaldus 39
 Bithynia 32. 33. 34. 55
 Budaeus 40
 Cassius Dio 16, 5. 17, 1. 39. 65. 97
 Cataneus 41
 Χριστιανοὶ sive Χρηστῖανοὶ 61 cum adn. 2. 71; et Iudaei 72—75. 78; eorum appellatio Neronis aetate usitata 75—80.
 Christus sive Chrestus 105—107; Χρηστῖός sive Χρηστῖός 76, 6. 79. 80
 Constantinus Porphyrogenitus 3
 Chrysostomus, Joh. 10
 Claudius et Iudaei 69 cum adn. 2 collegium 54, 4
 David 12
 Dio, Cassius vide s. v. Cassius dominus 37
 Domitianus 17. 37
 Elissaeus 21
 Esseni 13, 2. 16, 1. 23, 2
 eucharistia 53
 Eusebius 4. 6. 7. 10
 'fatebantur', ad quod supplendum est in Tac. ann. XV 44 'se Christianos esse' 91, 3
 Flavii 16
 'genus humanum' est proprium Taciti ann. XV 44. 91sq.
 hetaeria 49. 51. 54
 Hieronymus 6. 25, 3
 Iacobus 7. 9. 13. 16. 30. 31
 interpolatio Taciti ann. XV 44 est reicienda 96—103
 Iohannes baptista 7, 5. 13—16. 18. 27, 2
 Iosephus: Iudaei sub Nerone vexati esse non commemorantur 69, 3; I. non est fons Taciti de Iesu 84
 Irenaeus 11
 Isidorus Pelusiota 21, 4
 Isis 17
 Iudaei et Claudius 69 cum adn. 2; I. et Tiberius 68, 6; I. et Christiani 68. 72—75. 78
 Iustinus 6. 11. 55, 6; I. et nomen Christianorum 76 cum adn. 6. 79, 5
 Iuvenalis et Tigellinus 13, 1. 94, 4. 95
 κοινὴ 73

- Lactantius et nomen Christianorum 79
 Lucanus et Nero incendiarius 66
- Malalas 6, 6
 maledicere 51
 Manutius, Pius Aldus 36. 39, 5. 41
 Marcus Aurelius, vide s. v. Antoninus
 Marcianus 54, 4
 Minucius Felix 53, 1 et 2. 85, 1
 Moses 12. 21. 22
- Nero, incendiarius putatur 65sq.,
 Christianos cremandos curat
 93sq., in hortis 95sq.
- Nerva 59, 1
- Octavia, uxor Neronis 67, 6. 68;
 O. praetexta 66
Οιδιπόδειοι μίξεις 53
 Origenes 6—10. 30. 35
 Orosius 105
- Patrum apostolicorum opera rec.
 Gebhardt, Harnack, Zahn II 51, 2
 Paulus 14. 24. 72; P. et *κοινή* 73;
 P. et ep. ad Rom. missa 73; P.
 et nomen Christianorum 76.
 100—102; P. et Aquila et Priscilla
 104, 3; versatur Romae 107
- Petavius, Alexander 18, 3
 Petrus 100—102; P. et I ep. 75 cum
 adn. 6; P. et cod. Sinaïticus
 (*Χρηστιανός*) 78sq.
- Pharisaei 13. 15. 16, 1. 18. 22. 23
 Philo 15. 24, 1. 97
 Photius 10sq.
- Pilatus et Iudaei seditiosi 17; pro-
 curator Iudaeae 80sq.; Pilati acta
 20, 3. 81; P. et Iesus Naza-
 renus 70
- Plinius maior et Nero incendiarius
 66; P. non fons putandus est Ta-
 citi de Iesu 82sq.
- Plinius minor et nomen Christia-
 norum 78
 Polycarpus 51
 Pompei et nomen Christianorum 77, 5;
 Pompeianus titulus (CIL IV 679)
 77, 5
 Pontus 32—34. 55
 Poppaea Sabina 69
- sacramentum 53
 Sadducaei 13, 2
 Saulus 12
 Sidonius Apollinaris vide s. v. Apol-
 linaris.
 Sulpicius Severus 62, 2; adhibetur a
 nonnullis ad corruptelam Taciti
 sanandam 90; S. et Tacitus de
 Christianis 98—101
- Suetonius, Claud. 25: 'Chresto im-
 pulsore' 79, 3; Nero 16, 2: 'af-
 ficti Christiani' 97 cum adn. 2
 Suidas 4
 superstitio 57. 82. 87
 supplicia Christianorum 94sq.
- Tacitus, sermo eius 70sq., 91—93;
 fontes 81—86; interpolatio ann.
 XV 44 est reiicienda 96sqq.
- Tertullianus 55. 59; T. et Christia-
 norum nomen 79; T. et genus
 humanum 92
- Tiberius et Iudaei 69; T. et Taciti
 de Iesu nuntius 81
- Tigellinus 65. 67. 68. 94 cum adn. 4
 Thucydides 23. 24, 1
Θυέστεια δειπνα 53
- Ulpianus 49, 8
- Vespasianus 16
 Vitellius 17
- Zonaras 3

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**

Die Religionsgeschichtlichen Versuche und Vorarbeiten erscheinen seit dem Jahre 1903; bis jetzt liegen sie in elf abgeschlossenen Bänden vor. Ihrem allgemein gefaßten Titel entsprechend öffnen sie sich Beiträgen aller Art, sofern sie nur in wissenschaftlicher Arbeit eines der vielen Probleme ernstlich zu fördern suchen, die das weite Gebiet der Entwicklung der Religion allenthalben bietet. Doch wollen die RGVV namentlich solchen religionsgeschichtlichen Abhandlungen als Stelle der Veröffentlichung und der Sammlung dienen, die ihrem Umfang nach für einen Aufsatz zu groß sind und die doch nicht als besonderes Buch erscheinen sollen. Sie bilden so das Mittelglied zwischen den Aufsätzen des Archivs für Religionswissenschaft und den Bänden der seit kurzem erscheinenden Religionswissenschaftlichen Bibliothek, Publikationen verwandter Art, mit deren Leitung die Redaktion der RGVV in organischer Verbindung steht. Notwendig erschien der Sammelpunkt, den diese Versuche bieten, vor allem für die in der Gegenwart besonders lebhaft durchgeführte Durchforschung der griechischen und römischen Religion, die sich bemüht, von den volkstümlichen Anschauungen der Alten aus das Wesen primitiven religiösen Denkens überhaupt zu erkennen, und die Beiträge liefern will zur Lösung der wichtigsten aller Fragen, der Entstehung des Christentums.

Verantwortung tragen die Herausgeber nur für die Druckwürdigkeit im Allgemeinen, nicht für die Ausführung im Einzelnen.

Königsberg (Pr.) 13, Gottschedstraße, August 1912.

Ludwig Deubner

Richard Wünsch

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

I. Band

ATTIS. Seine Mythen und sein Kult

1903. 232 S.

von **Hugo Hepding**

M 5.—

L'auteur a réuni tous les textes littéraires et épigraphiques relatifs à Attis, et, se fondant sur cette collection de matériaux, il expose les diverses formes du mythe, dont l'amant de Cybèle est le Léros, l'histoire du culte phrygien en Asie, en Grèce et à Rome, et il insiste en particulier sur la constitution des mystères et la célébration des tauroboles. L'auteur est au courant de toutes les recherches récentes sur le sujet qu'il traite, mais il ne se borne pas à en résumer les résultats, il fait souvent des trouvailles heureuses et expose des idées personnelles avec une clarté qu'on souhaiterait trouver toujours dans les études d'histoire religieuse. Bien que je ne partage pas certaines de ces idées (ainsi il considère encore l'inscription d'Abercius comme païenne), son ouvrage bien conçu et bien rédigé me paraît être une excellente contribution à l'histoire du paganisme romain.

Franz Cumont in der Revue de l'instruction publique en Belgique.

II. Band

Musik und Musikinstrumente im alten Testament

1. Heft

1903. 34 S.

von **Hugo Greßmann**

M —75

Greßmanns kleine Schrift gehört unbestreitbar zu den besten Arbeiten, welche über das von ihm behandelte Thema erschienen sind. Lit. Zentralbl., 1904 No. 12.

II. Band

De mortuorum iudicio

2. Heft

1903. 77 S.

scripsit **Ludovicus Ruhl**

M 1.80

Vorliegende Arbeit bietet eine, wie der Philologie und Religionsgeschichte, so auch der Volkskunde hochwillkommene Zusammenstellung der literarischen und monumentalen Zeugnisse des klassischen Altertums über die Vorstellungen von einem Gerichte, dem sich die Seelen aller Verstorbenen in der Unterwelt unterwerfen müssen. Zugleich wird, soweit dies noch möglich ist, der historische Zusammenhang und der Fortschritt in der Entwicklung dieser Vorstellungen aufgezeigt. . . . Ein äußerst dankenswerter Exkurs führt endlich noch aus, welche Rolle die Vorstellung von einem Buche des Gerichtes, das von den verschiedensten Persönlichkeiten geführt wird, bei den Alten gespielt hat.

G. Lehnert in den Hessischen Blättern für Volkskunde, Bd. 3 Heft 1.

II. Band

De poetarum Romanorum doctrina magica

3. Heft

1904. 66 S.

scripsit **Ludovicus Fahz**

M 1.60

Des Verfassers Absicht ist es, die Poesie der Römer, soweit sie Zauberhandlungen schildert, durch die entsprechenden Stellen der griechischen Zauberpapyri zu erläutern. Da eine Behandlung aller hierher gehörigen Stellen den Rahmen einer Dissertation sprengen würde, hat er sich zeitlich auf die Dichter des ersten Jahrhunderts vor und des ersten Jahrhunderts nach Christo beschränkt, stofflich auf die Totenbeschwörung und den Liebeszauber. So behandelt Kap. I der Arbeit die *Necromantia*, Cap. II die *Ars amatoria magica*; Cap III gibt nach einigen Bemerkungen über die Arbeitsweise der römischen Dichter in der Schilderung von Zauberseenen einen Kommentar zu der großen Totenbeschwörung in Lucans sechstem Buche der *Pharsalia*. Dabei wird der Nachweis versucht, daß Lucan eine den erhaltenen Zauberpapyri ganz ähnliche Textquelle benutzt hat.

II. Band

De extispicio capita tria

4. Heft

scripsit **Georgius Blecher**

accedit de Babyloniorum extispicio Caroli Bezdold supplementum

1905

82 Seiten

M 2.80

Der Verf. hat sich die Aufgabe gestellt, die Eingeweideschau der Griechen und Römer in ihrem geschichtlichen Zusammenhang zu erklären. Im *ersten* Kapitel werden die Zeugnisse der Alten über die Ausübung des Extispiciums zusammengestellt. Das *zweite* Kapitel bringt die Ansichten der Antike über Wesen u. Wert der Eingeweideschau. Die eigenen Anschauungen des Verf. entspringen dem Untersuchungen des *dritten* Kapitels. Babylonische, griechische, römische Extispicien sind in ihrer Entscheidung unabhängig voneinander, die Eingeweideschau ist ein Volksgedanke. Hier im *dritten* Kapitel sind auch die antiken Darstellungen der Leberschau gesammelt, die in Abbildungen beigegeben werden. „Einige Bemerkungen zur babylonischen Leberschau“ von C. Bezdold machen den Schluß.

Die Götter des Martianus Capella
und der Bronzeleber von Piacenza

III. Band
1. Heft

von

1906. 96 S.

Carl Thulin

N 2.80

Martianus Capella de nupt. Merc. et Philol. I § 41–61 gibt eine Liste von Göttern, die von Jupiter aus den sechzehn Regionen des Himmels zusammengebeten werden. Der Verf. tritt in Anknüpfung an ältere Literatur den Nachweis an, daß dieses Verzeichnis eine Vereinigung astrologischer Elemente mit einer alten Liste etruskischer Götter ist. Für den etruskischen Teil ist der Hauptzeuge eine in der Bibliothek von Piacenza befindliche Leber aus Bronze, mit Regioneneinteilung und eingeschriebenen etruskischen Götternamen: diese Inschriften und die Namen bei Martian erklären sich gegenseitig. Als Autor, der dem Martian die etruskisch-astrologische Weisheit vermittelt habe, wird Nigidius Figulus angesprochen.

De stellarum appellatione et religione Romana

III. Band
2. Heft

scripsit

1907. 164 S.

Guilelmus Gundel

N 4.40

Der Verf. will die Vorstellungen der Römer von den Sternen schildern. Es werden zunächst die Stern-Namen behandelt, dann die literarischen und monumentalen Zeugnisse für den römischen Gestirnglauben. Ausgewählt sind solche Sterne, deren Kenntnis sich schon vor dem Eindringen des griechischen Einflusses nachweisen läßt, oder die, wenn auch erst durch die Griechen eingeführt, von Bedeutung für die römischen Anschauungen geworden sind. So werden besprochen in Kap. I die einzelnen Sterne Lucifer, Vesper, Canicula, Arcturus; in Kap. II die Sternbilder Septentriones, Iugulae, Vergiliae, Suctulae; in Kap. III die verwandten Himmelserscheinungen Stellae cadentes, Stellae crinitae, Via lactea.

Griechische und süditalienische Gebete,
Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters

III. Band
3. Heft

herausgegeben von

1907. 159 S.

Fritz Pradel

N 4.—

Im Jahre 1895 hatte W. Kroll aus einer in Rom und einer in Venedig liegenden Handschrift mittelalterliche Texte abgeschrieben, die zur Vertreibung von Dämonen, zur Heilung von Mensch oder Vieh, und ähnlichen Dingen gut sein sollten. Der Sprache nach waren diese Exorzismen teils spätgriechisch, teils italienisch in griechischer Transkription. W. Kroll hat diese Texte an Fr. Pradel zur Bearbeitung überlassen: dieser legt sie hier in einer Ausgabe vor und erläutert sie in einem besonderen Kommentar. Die einzelnen Abschnitte der Erklärung sind betitelt: Von den Nöten, von den Nothelfern, Populärmedizinisches, Magische Gebräuche. Die Arbeit will an einem konkreten Beispiel zeigen, in welchen Anschauungskreisen derartige, stellenweise noch heute verwandte Formeln wurzeln.

Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus

IV. Band
1. Heft

scripsit

1907. 78 S.

Henricus Schmidt

N 2.—

Die Absicht des Verfassers wird durch den Titel gegeben: in doxographischer Weise werden die Aussprüche der Philosophen von Heraklit bis Simplicius zusammengestellt, die von dem Werte des Gebets und der rechten Art zu beten handeln. Auch wird versucht, die Geschichte dieser Ansichten aus der Entwicklung der antiken Philosophie zu verstehen. Am Schlusse werden in einem Supplementum anhangsweise diejenigen Stellen der philosophischen Literatur gesammelt, die von „lautem und leisem Beten“ handeln; zugleich ist dies ein Nachtrag zu dem so überschriebenen Aufsatz von S. Sudhaus im ARW IX (1906).

Die kultische Keuschheit im Altertum

VI. Band

1910. 260 S.

von Eugen Fehrle

N 8.50

Der Verf. führt die kultische Keuschheit auf zwei Hauptgründe zurück: 1. Wer mit einem Gott in Liebesverkehr steht, muß frei sein von Liebe zu Menschen, daher jungfräuliche Priesterinnen, Prophetinnen, Nonnen, jungfr. Empfängnis und jungfr. Mütter, 2. Geschlechtlicher Verkehr gilt als befleckend. Religiöse Befleckung geht zurück auf schädliche Wirkungen böser Dämonen. Vor ihnen muß man sich hüten. *ἀζευδαί ἀγρεία* ist verwandt mit Tabu. Aus diesen Vorstellungen entsteht die Ansicht, Keuschheit verleihe dämonische Macht (bei Zauber, bes. Fruchtbarkeitsriten; Der Arme Heinrich, Brunhilde, Gralsage). Drum ist sie oft für den Priester als einen *δαμόνιος ἀνήρ* vorgeschrieben. Der zweite Teil gibt die Keuschheitsvorschriften bei Griechen und Römern (darin ausführliche Behandlung des Thesmophorienfestes), Erläuterungen über das Wesen jungfräulicher Göttinnen, besonders der Athene und ihrer Feste und der Vesta, der dritte einen geschichtlichen Überblick.

Geburtstag im Altertum

VII. Band
1. Heft

1908. 151 S.

von Wilhelm Schmidt

N 4.80

Die Arbeit zerfällt in drei Kapitel. Das erste behandelt Alter und Art der Feier des Geburtstages von Privatleuten bei Gr. und R. Das zweite bespricht die Feier des Geburtstags griechischer und römischer Fürsten, des Tags ihres Regierungsantritts, sowie der Gründungstage einiger Städte; die griech. und röm. Feiern werden unter sich und mit den entsprechenden Feiern unserer Zeit verglichen. Das dritte Kap. beschäftigt sich mit der Bedeutung und Feier der Göttergeburtstage bei Gr. und R. und berührt den Aberglauben, der sich mit einigen dieser Tage verbindet, sowie verschiedene auffallende Zahlbeziehungen zwischen Tagen und Monaten. Der Schluß endlich will zeigen, wie sich aus solchen Vorbildern die Feier des Geburtsfestes Christi entwickeln mußte.

De Romanorum precationibus

VII. Band
2. Heft

1909. 224 S.

scripsit Georgius Appel

N 7.—

Die Arbeit enthält drei Kapitel. Im ersten findet sich eine Sammlung echt römischer Prosagebete, im zweiten behandelt der Verfasser den *sermo* des römischen Gebets, im dritten wird der *ritus* und *gestus* besprochen. Im Schlusse versucht der Verfasser eine Geschichte des römischen Gebetes zu geben.

De antiquorum daemonismo

VII. Band
3. Heft

1909. 112 S.

scripsit Julius Tambornio

N 3.40

Der Verfasser will den Besessenheitsglauben der Alten zusammenhängend darstellen und zugleich die Fäden bloßlegen, die heidnischen Aberglauben mit christlichen Exorzismen verknüpfen. Das 1. Kapitel gibt eine Stellensammlung aus heidnischer und christlicher Literatur. Im 2. Kapitel wird der Besessenheitsglaube der Griechen und Römer entwickelt. Zunächst werden die Krankheitserscheinungen ins Auge gefaßt, die auf Besessenheit zurückgeführt wurden; dann werden die göttlichen Wesen betrachtet, die als Besessenheitsdämonen gelten, und die Mittel aufgezählt, die man anwandte, um sich ihrer zu erwehren. Es folgen Bemerkungen über das Verhalten der Dämonen während der Exorzismen und über den Stand der Exorzisten. Das 3. Kapitel endlich, das nach denselben Gesichtspunkten wie das 2. eingeteilt ist, beschäftigt sich mit dem Besessenheitsglauben der Christen.

Antike Heilungswunder

VIII. Band
1. Heft

Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer

1909. 224 S.

von Otto Weinreich

N 7.—

Gegenstand des ersten Kapitels ist der Glaube an die Wunderkraft der Handauflegung. Im zweiten Kapitel werden verschiedene Typen von Traumheilungen betrachtet und gewisse Einwirkungen der Aretalogie auf die Literatur verfolgt. Kapitel III handelt von heilenden Statuen und Bildern. Exkurse (über Totenerweckungen, Doppelheilungen in christlichen, indischen und antiken Wundererzählungen, Straf- und Heilwunder), sowie ein Anhang zur Topik der Wundererzählung beschließen die Arbeit.

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

VIII. Band
2. Heft

Kultübertragungen

1910. 132 S.

von **Ernst Schmidt**

N 4.40

In den drei ersten Kapiteln der Arbeit werden die Berichte von der Übertragung der Magna Mater und des Asklepios nach Rom sowie des Sarapis nach Alexandria untersucht, die durch große Ähnlichkeit, Ausführlichkeit und Mannigfaltigkeit der Überlieferung zu gesonderter Betrachtung auffordern. Dabei ergab sich dem Verfasser, daß diese Übertragungsgeschichten Legenden sind und nicht auf historischen Tatsachen beruhen. In einem vierten Kapitel will er dieses Ergebnis stützen, indem er die einzelnen Motive der drei Berichte durch Vergleichung mit den Motiven verwandter antiker und mittelalterlicher Translationslegenden zu beleuchten und sie, soweit das möglich ist, zu ihren Ursprüngen zurückzuführen versucht.

VIII. Band
3. Heft

De Graecorum deorum partibus tragicis

1910. 154 S.

scripsit **Ericus Müller**

N 5.20

Die Arbeit will an der Hand des erhaltenen Materials darstellen, wie sich die Rolle der Götter in der griechischen Tragödie entwickelt hat. Kap. I behandelt die beiden Typen der Götter bei Aischylos, die spezifisch tragische Götterrolle, die aus dem Einfluß des religiösen Spiels erklärt wird, und die epische, die aus dem Heldensang hergenommen ist. In Kap. II wird die Verwendung der Götter bei Sophokles, in Kap. III bei Euripides behandelt, besonders der Deus ex machina, und gezeigt, welche Zusammenhänge mit den bereits bei Aischylos entwickelten Normen bestehen.

IX. Band
I. Heft

Reinheitsvorschriften im griechischen Kult

1910. 148 S.

von **Theodor Wächter**

N 5.—

Nachdem in der Einleitung unter anderem der Ursprung und die Entwicklung der Reinheitsvorstellungen besprochen worden ist, wird in 15 Kapiteln versucht, an der Hand des aus Inschriften und Schriftstellern zusammengetragenen Materials ein möglichst klares Bild der kultischen Reinheitsvorschriften zu geben. Besonderer Wert ist auf die in größerem Umfang geschehene Vergleichung analoger Gebräuche anderer (zumeist antiker) Völker gelegt. Die einzelnen Abschnitte behandeln: Allgemeine Reinheitsvorschriften; Bestimmungen über die Kleidung; Verunreinigung durch Geburt, Menstruation, Krankheit, Tod, Mord; unreine Tiere, Pflanzen, Metalle; Ausschuß der Fremden vom Kult, Ausschuß der Sklaven, der Weiber, der Männer; Verunreinigung durch Exkremente; Weideverbote.

IX. Band
2. Heft

Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum

1910. 110 S.

von **Karl Kircher**

N 3.50

Die Arbeit versucht die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum zu behandeln in einer dreifachen Beziehung: Wein und Gott, Wein und Mensch, Wein und Blut. Für die Beziehung Wein und Gott werden die Fragen erörtert: wann, für wen, wie bringt man Weinopfer, wie nimmt sie die Gottheit auf, weshalb opfert man Wein. In dem Kapitel Wein und Mensch werden die Reste sakraler Erscheinungen beim Symposion aus seinem Zusammenhang mit dem Opfer hergeleitet, die antiken Trinksitten und Gelagegesetze werden besprochen. Im nächsten Teil wird die sakrale Bedeutung des Blutes erörtert, und es werden enge Beziehungen zum Wein gefunden. Als Nahrungs-, Heil- und Berauschungsmittel finden diese beiden Substanzen parallele Verwendung, vor allem aber beim Bruderschaftstrank, wobei der Wein schließlich als Ersatz für Blut eintritt. Von dieser Trinksitte ausgehend wird zum Schluß der Versuch gemacht, eine Erklärung zu geben für die übrigen Trinkbräuche des Altertums.

IX. Band
3. Heft

De nuditate sacra sacrisque vinculis

1911. 118 S.

scripsit **Josephus Heckenbach**

N 3.80

Die Arbeit besteht aus 2 Teilen. Die sakrale Nacktheit, die im I. Teile behandelt wird, hat sich als Rest eines alten Kulturzustandes erhalten. Den mit der Zeit seltener gewordenen, später in seiner ursprünglichen Bedeutung nicht mehr ganz durchsichtigen Brauch suchte man sich zu erklären. Auf diese Weise kam die Nacktheit zu verschiedenen Bedeutungen, deren wichtigste die lustrale ist (Einleitung). Mit der steigenden Kultur wurde die Nacktheit aus den Kultriten allmählich verdrängt. Als Überbleibsel dürfen wir die rituelle Barfüßigkeit betrachten (I. Kapitel). Die Vorschrift der Nacktheit bestand aber weiter im antiken Aberglauben (II. Kapitel) und zum Teil in den christlichen Taufriten (III. Kapitel). Der II. Teil bringt einiges Material über Knoten (Gürtel, Ringe). Da sich mit den Knoten die abergläubische Furcht eines Bindezaubers verband, mußten sie bei heiligen Handlungen entfernt werden. Andererseits suchte man die den Knoten zugeschriebenen geheimen Kräfte besonders in Zauberriten auszunützen.

Epiktet und das Neue Testament

X. Band

von

Adolf Bonhöffer

1911

424 Seiten

M 15.—

Der Stoiker Epiktet, der um die Wende des ersten und im Anfang des zweiten Jahrhunderts n. Chr. lehrte, zeigt in seinen Anschauungen, ja auch in seiner Redeweise eine so große und mannigfache Verwandtschaft mit den neutestamentlichen Schriften, daß nicht nur die Vergleichung der beiderseitigen Lebensanschauung einen eigenen Reiz gewährt, sondern auch die Frage sich erhebt, ob nicht ein Einfluß des Neuen Testaments auf Epiktet oder umgekehrt ein Einfluß der stoischen Lehre, wie sie Epiktet vertritt, auf die neutestamentlichen Schriftsteller stattgefunden hat. Nach den beiden Richtungen sucht der Verfasser Klarheit zu schaffen, indem er zunächst im I. Buch die Frage der Abhängigkeit erörtert und zwar zuerst die etwaige Abhängigkeit Epiktets vom Neuen Testament, sodann die Abhängigkeit des letzteren, insbesondere des Apostels Paulus, von der Stoa. Die erste Frage wird, in eingehender Auseinandersetzung mit Th. Zahn und K. Kuiper, durchweg, die zweite, im Anschluß an Carl Clemen (Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments) in der Hauptsache verneint. Im II. Buch wird die Weltanschauung Epiktets mit derjenigen des Neuen Testaments, wie sie sich schon in dem charakteristischen Wortschatz, sodann in einzelnen Aussprüchen und Gedanken offenbart, objektiv verglichen, und schließlich in systematischer Ausführung das Verwandte wie das Unterscheidende der beiden Anschauungen als zweier selbständiger und in gewissem Sinn ebenbürtiger Größen hervorgehoben und auf seine tieferen Gründe zurückgeführt.

Die Unverwundbarkeit

in Sage und Aberglauben der Griechen

XI. Band

I. Heft

mit einem Anhang über den Unverwundbarkeitsglauben

bei anderen Völkern, besonders den Germanen

von

Otto Berthold

1911. 77 S.

M 2.60

Die Abhandlung will einen Beitrag geben zur Lösung der Frage, ob Wundergaben auf ursprüngliche Göttlichkeit der Sagenhelden, an denen sie haften, hindeuten. Sie untersucht zu diesem Zwecke die einzelnen Fälle von Unverwundbarkeit in der griechischen Sage, welche für diese Fragen besonders ergiebig ist, und kommt zu dem Resultat, daß die Unverwundbarkeit in allen den Fällen, in denen uns reichliches Sagenmaterial zur Verfügung steht, sich erst sekundär an die Helden angesetzt hat. Beigegeben sind die einschlägigen Vorschriften aus der griechischen Zaubersliteratur. Im Anhang sind eine Reihe von Unverwundbarkeitssagen der Germanen und anderer Völker sowie von auf das „Festmachen“ bezüglichen Erscheinungen des Volksaberglaubens zum Vergleich herangezogen und klassifiziert.

De lanae in antiquorum ritibus usu

XI. Band

2. Heft

scriptis

Jakob Pley

1911

116 Seiten

M 3.60

Das I. Kapitel der Arbeit handelt über das *λινός κοῤῥιον*, es wird in den Traumrakeln gebraucht, um die Verbindung des Menschen mit der Gottheit herzustellen; in den Mysterien und anderen heidnischen und christlichen Zeremonien besonders dem „Sakrament der Toten“ dient es lustralen Zwecken; eine weitere Verwendung findet das Wollvlies im Regenzauber. Das II. Kapitel handelt über die Wolle als den Rest einer früheren Kulturperiode; sie gilt als verehrungswürdig und heilig und ist eine Gott wohlgefällige *ἀπαργή*. Weitreichend ist ihre Verwendung bei der Konsekration, welche Bedeutung besonders in der Priestertracht zutage tritt; zu demselben Zwecke werden Opfertiere und alles andere, was geheiligt werden soll, mit Wollbinden versehen; daher auch u. a. ihre Verwendung im Baumkultus. Schließlich wird die Wolle besonders in der Form des *στρέμμα* zur Ehrentracht. Apotropäisch und prophylaktisch wirkt sie in ihrer Verwendung im Totenkult, als hegender Faden und als Amulett (Kap. II). Zum Schluß wird ihr Gebrauch im Liebes- und Heilzauber besprochen (Kap. IV).

XI. Band
3. Heft

Die Mysterienreligion
und das Problem des I. Petrusbriefes

Ein literarischer und religionsgeschichtlicher Versuch

1911. 112 S.

von **Richard Perdelwitz**

№ 3.60

In dem I. Teil sucht der Verfasser das literarische Problem des I. Petrusbriefes zu lösen. Er geht von der Beobachtung aus, wie die Ausführungen des Briefes über das Leiden der Christen ein doppeltes Gesicht tragen. Während nach einzelnen Stellen die Empfänger als mitten im Leid und in Verfolgungen stehend gedacht werden müssen, zwingen andere Stellen wieder zu der Annahme, daß die gegenwärtige Lage der Leser auf den Grundton der Freude gestimmt ist, daß aber in Zukunft ihnen Leiden nicht erspart bleiben mögen. Unter Berücksichtigung noch anderer Unstimmigkeiten in dem Ganzen des Briefes kommt der Verf. zu dem Resultat, daß der I. Petrusbrief keine literarische Einheit bilde, sondern daß er aus 2 Teilen zusammengesetzt sei: a) einem größeren Abschnitt, I 3—IV 11, der sich nach Form und Inhalt als eine, bei Gelegenheit einer Tauffeier an Neophyten gehaltene Ansprache charakterisiert, b) aus einem kleineren Ermunterungsschreiben desselben Verfs. an dieselben Empfänger, I 1—2 und IV 12—V 14. Dieses Schreiben ist etwas später verfaßt, und zwar zu einer Zeit, wo die Verfolgungsleiden über die jungen Christen hereingebrochen waren. In dem II. Teil sucht der Verf. den Nachweis zu führen, wie eine Reihe von Ausdrücken und Bildern des Briefes sich am besten erklären lassen, wenn man annimmt, daß sowohl dem Schreiber des I. Petr. wie auch seinen Empfängern die Mysterienkulte nicht unbekannt gewesen sind. Die Abfassung des Briefes wird damit selbstverständlich in das 2. Jahrhundert gerückt.

XI. Band
4. Heft

Der Traumschlüssel des Jagaddeva

Ein Beitrag zur indischen Mantik

1912. 452 S.

von **Julius von Negelein**

№ 17.—

Bei der außerordentlichen Bedeutung, die Indien in religionsgeschichtlicher Beziehung hat, ist naturgemäß auch der indische Traumaberglaube von hervorragendem Interesse. Wir verankern es der mühsamen und verständnisvollen Arbeit v. Negeleins, daß uns nunmehr reiches Material über den Gegenstand erschlossen ist, das gleich wichtig ist für den Indologen wie für den Religionsforscher. . . . Das sind nur ein paar Beispiele aus der reichen Fülle von Beziehungen. Hinweisen möchte ich schließlich noch darauf, daß auch interessante literargeschichtliche Probleme sich mit Jagaddeva und den anderen indischen Traumbüchern verbinden, durch die Frage, ob und inwieweit diese Werke die arabische und die griechisch-okzidentalische Traumliteratur beeinflusst haben. Auch solchen Untersuchungen hat v. N. durch sein vortreffliches Buch, für das wir ihm zu aufrichtigem Dank verpflichtet sind, die Wege geöffnet.

Wilh. Geiger in der Deutschen Literaturzeitung 1912, Nr. 14.

XII. Band
1. Heft

Das Motiv der Mantik im antiken Drama

1912. 232 S.

von **Rudolf Staehlin**

№ 7.20

Es wird versucht, die Verwendung des Motivs der Mantik in der antiken Tragödie und Komödie darzustellen und, soweit der Stand der Ueberlieferung dies zuläßt, eine Geschichte dieses vielgebrauchten Motivs für das antike Drama zu geben. In den drei ersten Kapiteln werden die großen griechischen Tragiker, im vierten Seneca, im fünften Aristophanes und im sechsten Plautus und Terenz behandelt. Zum Schluß werden die aus der Untersuchung gewonnenen Ergebnisse zusammengefaßt.

XII. Band
2. Heft

Das Schlingen- und Netzmotiv
im Glauben und Brauch der Völker

Herbst 1912.

von **J. Scheffelowitz**

Im Druck.

Die Schrift ist folgendermaßen gegliedert: 1. Schlinge und Netz als Waffe des Menschen zur Ueberwindung mächtiger Feinde. — 2. Schlinge und Netz als Götterwaffe. — 3. Magische Schlingen und Netze zur Vernichtung eines Feindes. — 4. Schlinge und Netz zur Verhinderung der Wiederkehr der abgeschiedenen Seele. — 5. Fessel und Netz zur Heilung von Krankheiten. — 6. Fessel und Netz zur Abwehr von Dämonen. — 7. Der Trauerstrick. — 8. Schlinge und Netz im Hochzeitsritual zum Schutze des Brautpaares.

Der Einfluß der Mysterienreligionen
auf das älteste Christentum

von Carl Clemen

1913

92 S.

M. 3.40

Der Verfasser untersucht zunächst, wo die einzelnen genauer bekannten Mysterienreligionen, die eleusinischen, Attis- und Kybele-, Isis-, Osiris- und Sarapismysterien überhaupt nachweisbar sind, und zeigt von neuem, daß die Mithrasmysterien auf semitischem und griechischem Gebiet nur sehr wenig und auch im Westen erst seit den Flaviern verbreitet waren. Dann bespricht er nacheinander den Einfluß der Mysterienreligionen auf die Entstehung und älteste Entwicklung des Christentums, die paulinische Theologie und die Religion der paulinischen Gemeinden, und die nachpaulinische Entwicklung. In ersterer Beziehung wäre s. M. n. selbst dann kein solcher Einfluß anzunehmen, wenn die Taufe schon in ältester Zeit Sündenvergebung hätte beschaffen sollen und das Abendmahl nur mit Brot gefeiert worden wäre; beides glaubt er aber bestreiten zu müssen. Bei Paulus nimmt er einen Einfluß auf den Sprachgebrauch an, dagegen nicht auf die Theologie, auch nicht in der Lehre von Taufe und Abendmahl, in der die korinthische Gemeinde z. T. von den Mysterienreligionen abhängig sein könnte. Stärker wird ihr Einfluß s. M. n. erst in der nachpaulinischen Zeit, beschränkt sich aber auch da auf Anschauungen und Einrichtungen, die mindestens im Keime vorher schon vorhanden waren.

Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion

von Erich Küster

1913

etwa 175 S.

M. 6.50

Der Verf. gibt im ersten, archäologischen Teil der Arbeit eine Entwicklung des Schlangensymbolik in Zeichnung und Plastik seit den ältesten Zeiten im Zusammenhang mit der Entwicklung der Spirale und zeigt, wie die künstlerische Darstellung der Schlange im östlichen Mittelmeergebiet ihre ersten naturalistischen Formen erhielt. Sodann werden besonders in der griechischen Kunst die mannigfachen Entwicklungsformen des Schlangensymbolik in den einzelnen Stilen vom mykenischen bis zum Beginn der hellenistischen Kunst verfolgt. Besondere Beachtung wird den Schlangen an den geometrischen Gefäßen zuteil, sowohl in ihrer künstlerischen wie religiösen Bedeutung. Der zweite Teil, der unter Heranziehung alles wesentlichen archäologischen Materials die religionsgeschichtliche Stellung der Schlange in Griechenland beleuchtet, enthält folgende Kapitel: I. Die Schlange im griech. Seelenglauben. II. Die Schl. im Heroenkult. III. Die Schl. als Erdgeist. IV. Die Schl. als mantisches Tier. V. Die Schl. als Symbol der Fruchtbarkeit. VI. Die Schl. als Wasserdämon. Durch diese Einteilung und Behandlung der einzelnen Kapitel soll zugleich auf die Schwierigkeit hingewiesen werden, die so verschiedenartigen Vorstellungen vom Wesen der Schlange bei den Griechen unter einen größeren Gesichtspunkt zu vereinigen — es sei denn unter den allgemeinen des chthonischen Grundcharakters dieses Tieres.

De saltationibus Graecorum capita quinque

scripsit Kurt Latte

1913

120 S.

M. 4.—

Nachdem im ersten Kapitel die antike Tradition über den Tanz geöffn. ist, wird zunächst die weitere Vorfrage nach den Einzelbewegungen, den 'Figuren', behandelt. Darauf folgt eine Geschichte der Waffentänze, namentlich der Pyrriche, bis in die Zeit des ausgehenden Altertums, wobei die religionsgeschichtliche Bedeutung der Kureten im Anschluß an den neugefundenen Hymnus von Palaikastro ausführlich erörtert wird. Ein weiterer Abschnitt beschäftigt sich mit den verschiedenen Formen der Beteiligung am sakralen Tanze und der Geschichte der Bürgerchöre. Im letzten Kapitel endlich wird die Verbreitung der ekstatischen Tänze auf griechischem Boden verfolgt und ihr Alter zu bestimmen gesucht. Ein Anhang führt die für die Geschichte der Pyrriche wichtige Frage nach der Geltung des Deminutivsuffixes $-\iota\alpha\sigma$ in den griechischen Mundarten weiter.

Soeben erschienen:

Bildermappe

zur Religion Babyloniens u. Assyriens

mit 273 Abbildungen samt Erklärungen von

Professor Dr. **Morris Jastrow, jr.** in Philadelphia

126 Spalten Text und 56 Tafeln im Format von 24 × 32 cm
Preis in gediegener und haltbarer Leinwandmappe 12 Mark

In tunlichster Vollständigkeit wird hier das bis jetzt bekannte archäologische Material, soweit es die Religion Babyloniens und Assyriens zu beleuchten und zu bequemer Benutzung dargeboten. Der beschreibende Text sucht vor allem Charakteristische jeder Abbildung hervorzuheben und gibt, wo es sich um S. handelt, auch deren Deutung.

Der Druck geschah von einer der ersten Leipziger Offizinen auf mattes Papier die Augen nicht schädigendem gelblichem Kunstdruckkarton, ohne daß die Schärfe der Bilder darunter gelitten hätte. Text und Tafeln können nebeneinander studiert werden, der Verlust einzelner Tafeln ist durch ihre feste Vereinigung ausgeschlossen.

Der Verlag erhofft von dieser Bildermappe nicht nur, daß sie als eine wertvolle Ergänzung zu Jastrows Standwerk über die Religion Babyloniens und Assyriens von dessen Käufern willkommen geheißen wird, sondern auch, daß sie ein wichtiges Hilfs- und Anschauungsmittel für das Verständnis des Altertums recht viele Einzelkäufer findet.

Das Textwerk selbst ist soeben abgeschlossen worden und kostet: Geheftet 3 Bänden 38 Mk., gebunden in 3 Halbfranzbänden 47 Mk.

Ausführlichen Prospekt darüber sendet der Verlag gern auf Verlangen.

Verlag von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin

Archiv für Religionswissenschaft

Nach Albrecht Dieterich unter Mitwirkung von H. Oldenberg,
C. Bezold, K. Th. Preuß in Verbindung mit L. Deubner

herausgegeben von **Richard Wünsch.**

XV. Jahrgang. 1912. Jährlich 4 Hefte zu je etwa 10 Druckbogen. Preis M 11

Das „Archiv für Religionswissenschaft“ will zur Lösung der nächsten und wichtigsten Aufgaben dieses Gebietes beitragen, der Erforschung des allgemeinen ethnischen Untergrundes aller Religionen, wie der Genesis unserer Religion, des Unterganges der antiken Religion und des Werdens des Christentums beitragen und insbesondere die verschiedenen Philologien, Völkerkunde und die wissenschaftliche Theologie vereinen. Neben der I. Abteilung wissenschaftliche Abhandlungen enthält, stehen als II. Abteilung Berichte, in denen die Vertreter der einzelnen Gebiete kurz, ohne irgendwie Vollständigkeit anzustreben, die wichtigsten Forschungen und Fortschritte religionsgeschichtlicher Art in ihrem besonderen Bereiche hervorgehoben und beurteilt werden. Regelmäßig kehren in fester Verteilung die Jahrgänge zusammenfassende Berichte über wichtige Erscheinungen auf den verschiedenen Gebieten der Religionswissenschaft wieder. Die III. Abteilung bringt Mitteilungen und Hinweise.

BL Religionsgeschichtliche Versuche
25 und Vorarbeiten
R57
Bd. 14
Heft 1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

